

A collegium fratrum Arvalium történetéhez.

Fölvastatott a szakosztálynak f. évi május hó 30-án tartott ülésén.

A fratres Arvales collegiuma a császárkorban Róma egyik legelőkelőbb — ha nem is a legelőkelőbb — papitestülete. Egy sorban emlegetik a pontifices, salii, vestales és augures collegiumaival. A császárok maguk is helyet foglalnak tagjaik sorában, nem egyszer az uralkodóház más tagjaival egyetemben. Belsővezetéről meglehetősen részletességgel tudósítanak azok a felírtos maradványok, melyek Róma közelében volt szent berkükből nagy számmal kerültek elő. Ezeknek az emlékeknek egy kis része már a XVI. században ismeretes volt ugyan s pótló anyag azóta állandóan került elő, de csak a múlt század hatvanas éveinek végén rendezett ásatások hozták őket oly nagy számban napfényre, mint eddig egyetlen római papi testületre nézve sem. Ezek az emlékek azonban csak Augustus koráig nyúlnak vissza. Holott a papi testület már a legrégebb idők óta fennállott Rómában. Nemcsak, hanem az állami nyilvános életben szereplők között is helyet foglalt. Hogy mégis csak Augustus koráig vezetnek vissza bennünket a ránkmaradt felírtos emlékek, annak okát abban látják azok, kik a kérdéssel eddig foglalkoztak, hogy ebben a korban egy nevezetes reformon esett át az intézmény.

Ezzel a véleménynyel szemben áll azoké, a kik azt hirdetik, hogy a köztársaság végén egészen megszűnt testületet ebben a korban újjították meg.

Annyi tény, hogy az Augustust megelőző korból egyetlen egy, határozottan a collegiumra vonatkozó tudósítás maradt reánk. Varro¹ mondja: *fratres Arvales dicti, qui sacra publica faciunt propterea ut fruges ferant arva, a ferendo et arvis fratres arvales dicti; sunt, qui a fratria dixerunt: fratria est graecum vocabulum partis hominum ut Neapoli etiam nunc.* Ezen az egy adaton kívül még két consularis érmet lehet a collegiummal kapcsolatba hozni. Az egyik A. Postumius

¹ De lingua latina, V. 85.

Albinus Bruti f., a másik L. Mussidius Longus érme.¹ Mindkettő hátlapján kalászkoszorút látunk s tudjuk azt is, hogy a collegium tagjainak ez volt az egyik jelvénye. Ezt a két érmet sokan nem hajlandók bizonyító erejűnek elfogadni.² Annyi tény, hogy L. Mussidius Longus ettől eltekintve ismeretlen egyéniség; ellenben A. Postumius Albinus nevű férfi a Kr. e. II. században több fordul elő. Ha tehát az érmen levő kalászkoszorúnak a collegiummal való összefüggését elfogadjuk: akkor ez a Kr. e. II. században fennállott és tagjai közé az állam életében előkelő szerepet játszó férfiak is tartoztak. Másfelől Varro arról értesít, hogy az ő korában, tehát a Kr. e. I. században, szintén meg van a collegium s tagjai *sacra publica faciunt*. A történeti folytonosság tehát megállapítható. Bár a tények ilyen felfogásában nem állunk is magunkra, szemben állunk azokkal, akik a két érmet nem fogadják el bizonyítéknak. Ezek számára tehát egyedül Varro adata marad fenn s minthogy azt keveslik, — szeretnék általa azt bebizonyítani, hogy a collegium a köztársaság vége felé egészen megszűnt. A Varro-féle szöveg azonban inkább nekünk ad igazat. Mi tehát azokkal tartunk, akik a collegiumot ősrégi intézménynek tartják, mely a legrégebb időktől folytatólagosan fennállott Gordianus császár koráig, csak a keresztyénség általános elterjedése szüntette meg.

Az intézmény ősrégi voltát nem nehéz bizonyítanunk. Csak helyesen kell értékelnünk Gellius azon helyét, ahol Masurius Sabinus, Tiberius udvari jogtudósa nyomán írja, hogy Romulust Acca Larentia nevelte. Majd így folytatja: *ea mulier ex duodecim filiis maribus unum morte amisit. In illius locum Romulus Accae sese filium dedit seque et ceteros eius filios fratres Arvales appellavit. Ex eo tempore collegium mansit fratrum Arvalium numero duodecim, cuius sacerdotii insigne est spicea corona et albae infulae.*³ Ilyen monda kialakulása minden esetben nemcsak az intézmény ősrégi voltát, hanem annak előkelő állását is bizonyítja. Nem csatlakozhatunk tehát ebben a kérdésben sem Wissowához. Ő ugyanis azt szeretné bebizonyítani, hogy ezt a mondát Masurius Sabinus maga gyártotta. Feltevése mellett azzal érvel, hogy a császárokat szerették Romulushoz hasonlítani, ki társaival, mint fratressel szerepelt a collegiumban. Tetszetős hipotézis, melynek igaz voltát azonban egy tény megczáfolja. Nevezetesen a császárokat és házuk tagjait supra numerum választották a testületbe, tehát a császár — talán az egy Augustust kivéve — *nem tizenkettő magával* alkotta a collegiumot. Masurius Sabinus ezt éppen olyan jól tudta, mint

¹ Cohen: monn. cons. XXIX. (Mussidia gens) 2.; és u. o. XXXV. (Postumia) 10.

² Igy legutóbb Wissowa a Pauly-féle Realencyclopedia II. kiadás, II. kötet 1463 s. köv.

³ Gellius VII. 7. 6. V. ő. Plinius, H. N. XXXVIII. 2. 6.

mi tudjuk. Mindamellet abból, hogy az általa ismert monda az alapítást Romulusnak tulajdonítja, nem következik egyszersmind az is, hogy az alapítás valóban az ő ténye volt. Csupán annyi látszik bizonyosnak, hogy ősrégi intézmény, melynek valódi eredetét már maguk a császárkori rómaiak sem ismerték és így egy mondával magyarázták. Álláspontunkat támogatja az a tény, hogy a collegium tagjai egymással szemben *fratres*, ami Rómában példátlan eset. Rómán kívül is csak egyetlen egyszer találjuk: *frater Attiuedur*.¹

Mi tehát azt hisszük, hogy teljes joggal cselekszünk, mikor a testületet a legrégebb időben alapítottoknak állítjuk s fennállásában a folytonosságot vitatjuk. Nem zárkozhatunk el az elől a feltevés elől, mely szerint a köztársaság vége felé jelentőségéből nagyon sokat veszített. De ez közös sorsa Róma majdnem minden közintézményének. Vele járt az állam folytonos és hosszantartó, kétségbeejtő állapotával. Amint az állam életében végre Augustus rendet teremtett, úgy tért ez vissza az intézményekben is. Nem egyszer, mint épen collegiumunkkal is, ez igen korán megtörtént. Az újjászervezett régi papitestület addig nem élvezett virágzásra, előkelő helyzetre tett szert s a kebelében történt fontosabb eseményeket évenként márványba vésette. Ma ezek a legjobb forrásaink történetének későbbi szakaszára.

Az újjászervezés idejére nézve is kifejtjük a magunk különálló véleményét. Ezt a munkát eddig mindenki vagy Augustusnak magának tulajdonította, vagy legalább az ő korába helyezte. Annál eltérőbbek azonban a nézetek arról, hogy vajjon ez Augustus korának elejére vagy későbbi felére teendő-e? A maga idejében mindenesetre indokolt volt Hirschfeld feltevése, hogy ez az újjászervezés a Kr. e. 12 év után történt. Ámbár akkor még a legrégebbiről ismeretes felíratos emlék a Kr. u. 14-ből való volt. Meg okolhatta azonban feltevést azzal, hogy Augustus, Lepidus halála után elfogadván a pontifex maximus hivatalát, újjá is szervezte papi testületünket.² Azóta azonban újabb ásatások egészen más világításban mutatják a kérdést. A Hirschfeld által még legrégebbinek ismert darab át kellett, hogy engedje ezt a dicsőséget olyanoknak, melyek a Kr. e. 2. (752.) évből valók. Nem sokára ezek is háttérbe szorultak azzal a töredéssel szemben,³ melyről Hula kimutatta,⁴ hogy a Kr. e. 21/20. évekből való, nem pedig, mint Henzen hitte, a Kr. u. 28. évből. Mommsen ugyan aggodalmaskodott ezzel szemben,⁵ de nekünk nincs okunk az ő aggodalmainak nagyobb előnyt

¹ Az iguviumi táblákon.

² Gött. gel. Anz. 1869. p. 1500.

³ Eph. epigr. VIII. p. 316. nr. 1.

⁴ Arch. epigr. Mitt. XV. (1892.)

⁵ Eph. epigr. I. p. 33. s. köv.

adunk, mint Hula bizonyítékainak és így elfogadhatjuk eredményként, hogy a Kr. e. 21. évben a collegium már újjá volt szervezve. Az újjászervezés tehát Augustus uralkodásának *legalább* is első évtizedébe esik. A minek egyéb okok is valószínűséget kölcsönöznek. Augustus ugyanis maga írja a monumentum Ancyranumban:¹

Duo et octoginta templa deum in urbe consul sex[tum ex decreto] senatus refeci, nullo praetermisso quod e[o] temp[ore] refici debebat.²

Ez pedig Kr. e. 28-ban történt. Dio³ még arról is értesít Suetoniussal⁴ egyértelműen, hogy ő újíttotta fel az augurium Salutis szertartásait 29-ben. Mindmegannyi bizonyítéka annak, hogy már uralkodása legelején is kiváló gondot fordít a vallásos intézményekre. Az előtt pedig, a ki Augustus politikáját ismeri, egészen természetes, hogy itt sem akart egészen újat alkotni, hanem már meglevőket fejleszteni, vagy az idők viszontagságai közben elpusztultakat új életre kelteni. Mennyire természetes az, ha feltesszük, hogy ebben a munkában legelőbb került a sor a fratres Arvales collegiumára. Hiszen a monda a város alapítójának nevével hozta kapcsolatba a testület alapítását.

Már ezek az okok is indokolják azt, ha az újjászervezést jóval előbbre tesszük a Kr. e. 21. évnél. De van más bizonyítékunk is. Az 1867—69. évi ásatások napfényre hoztak egy naptárt, a mely nagyon hiányos ugyan, de az újjászervezés korának megállapításában igen fontos szerepe van.⁵ Külsejében nem tér el lényegesen a többi római naptártól. Mégis van két olyan tulajdonsága, melyek helyes magyarázásával a naptár korát sikerül megállapítanunk. Ez fontos azért, mert ezzel egyúttal a collegium újjászervezésének korát is megközelítőleg megállapítottuk. Az ugyanis majdnem bizonyos, hogy ez a naptár az újjászervezés után nemsokára állíttatott fel. Másfelől arra is van reménység, hogy az újjászervezés végzőjére nézve is megállapodhatunk. Az a két sajátosság ugyanis, a melyben ez a többtől eltér, a következő:

a) az évet a collegium magisterének nevével jelzi; ebből azonban nem maradt meg több, mint: IMP·MAG·FRAT·ARVAL

b) sok a naptár szövegében a törlés.

A törléses helyek részben újból írtak. Ebből Mommsen a véső hanyagságára következtetett. Tévesen. A hanyagságot kizárja a betűk csinossága és gondos vésése. Már pedig az túlságosan is nagy hanyagság volna, hogy éppen az önálló fejezetekben legyen olyan sok hiba. Hiszen mindössze négy hónapra vonatkozó töredékben együttvéve

¹ Mommsen, Res gestae, divi Augusti, II. kiad. p. 86. Cap. XX.

² V. ö. Dio, 52, 2; Suet., Aug. 30.; Horatius, Carm. 3, 6.; Livius, 4, 20. etc.

³ 51, 19, 20.

⁴ Oct 31.

⁵ C. I. L. VI. 2295. I. 2. p. 214. Henzen, Acta CCXXXIII.

nyolcz törlés mutatkozik. Másfelől döntő jelentőségűnek kell felfognunk azt a tényt, hogy a napok vallásos jellegét feltüntető betűk között éppen a törléses helyeken fordul elő \mathfrak{N} és máshol nem. Erre nézve Mommsen azt állítja, hogy az \mathfrak{N} egy formája, melyet viszont az N jelzéssel egyenlő értékűnek mond.¹ Olyan feltevés, melylyel szemben tény az, hogy máshol nem fordul elő. Jelentősége nem lehet azonos az \mathfrak{N} jelentőségével, mert akkor az alakban sem kellene eltérésnek lennie. Ellenben egészen elfogadható az az okoskodás, hogy ott eredetileg F állott. Csak később a nap jellegének változásával törülték az F jelt és írták helyette az \mathfrak{N} jelet. Az F rövidebbik vízszintes vonala igen könnyen megmaradhatott ilyen módon. A naptár jelen formájában későbbi keletű. Eredeti felállításának korát éppen ezeknek az \mathfrak{N} jelzéseknek a segítségül vételével határozhatjuk meg. Meg kell ugyanis állapítanunk, hogy mikor voltak az utóbb \mathfrak{N} jelzésű napok még F jelzésűek. Megkapjuk, ha az \mathfrak{N} jelzés után levő — mondhatnók — indokolást megvizsgáljuk. Ilyen módon legalább annyit megállapíthatunk, hogy mely időpont *előtt* vésték eredetileg márványba a naptárt. De ehhez csak azokat a helyeket használhatjuk fel, a hol az \mathfrak{N} kétségtelenül, minden félreértést kizárólag látszik. Ilyen időrendben felsorolva, a következő négy nap:

a) Aug. 1., a hol azonban a szöveg nagyon hiányos:

\mathfrak{N}
Spei INFORO·HOLIT·EX·S·C·
q. e. d. c. imp. rempublic·TRISTISS·PERICVLO
 liberaVIT²

Az egész törlés helyén áll. Nem tudjuk, hogy mi volt eredetileg, vagyis a mikor a nap jele még csak F volt. Jelenlegi formájában a nap \mathfrak{N} jellegét azzal indokolja, hogy azon a napon szabadította meg Octavianus az államot a fenyegető veszedelemtől. Más naptárak alapján így egészíthető ki. Kr. e. 30-ban aug. 1-én győzte le ugyanis Antoniust és foglalta el Alexandriát.³

b) Szeptember 2.; az egészben csak az \mathfrak{N} van törlés helyére vésvé. A többi jelen formájában eredeti és pedig akkor vésetett, a mikor az eredetileg F jelzés javított. Éppen annak az indokolása is. A 3. sor utolsóelőtti helyéről *APVD* hiányzik. Az egész különben így van:

E \mathfrak{N} EX S·C
 FERIAE·IMP CAESARIS·H·C·
 QVOD·EO·DIE·VICIT·ACTIVM

Az actiumi csata tudvalevőleg Kr. e. 31-ben volt.

¹ Eph. epigr. I. p. 34.

² V. ö. Dio 51, 19. Fasti Amitermini és Antiat. C. I. L. I. p. 295, 325 és 329.

³ C. I. L. I. 398.

c) Szept. 3.

F NP FERIAE-ET-SVPPPLICATIONES
AD-OMNIA-PVLVINARIA
Q-E-D-CAESAR-AVG-IN-SICILIA-VICIT

A törlés csak az NP -re terjed ki. A többi, mint az előzőnél, egészen tiszta helyre vésetett. Vonatkozik Octavianus azon győzelmére, a melyet Myle és Naulochus között nyert Sextus Pompejus felett, Kr. e. 36-ban. Itt rendkívül érezzük olyan adat hiányát, melyből megállapíthatnók pontosan, hogy mikor rendelte a senatus ennek örömére az ünnepet.

d) Szept. 23.

B NP MERK-F-EX-S-C-Q-E-D-IMP-CAESAR-AVG-PONT-
MAX-NATVS-EST-MARTI-NEPTVNO-IN-CAMPO
APOLLINI-AD-THEATRVM-MARCELLI

Augustus születése napját Kr. e. 31-ben vagy 30-ban, de mindenestre az actiumi csata után tette ünneppé a senatus.¹

A naptár itt felsorolt helyei tehát olyan eseményeket jelölnek meg az ünnepek indokaiúl, a melyek a Kr. e. 30. és 36. évek közt történtek. Eredetileg mindenestre ezen évek valamelyikében vésetett márványba. E feltevést az elmondottakon kívül bizonyítja az is, hogy Hülsen szerint a betűk formája egészen elüt a berekben talált többi töredék betűitől. Azoknál sokkal régebbinek látszik s a *fasti Capitolinivel* egykorúnak.² Ezek pedig a Kr. u. 36. év után, de mindenestre 30. előtt vésettek.³

Ilyképen megkaptuk, legalább megközelítőleg a naptár eredeti márványbavésésének korát. Olyan eredmény, a mely módot nyújt arra, hogy annak a magisternek a nevét is megállapíthassuk, a kinek hivataloskodása alatt ez történt. Ha sikerül megállapítanunk a nevet, akkor az volt az újjászervezésben Augustus intenczióinak végrehajtója is.

Mommsen feltevést, hogy az Germanicus lett volna — figyelmen kívül kell hagynunk a fentiek után. De ő maga is visszavonta.⁴ Kényszerítő körülmény volt erre az, hogy a legutóbbi ásatásoknak, melyeket a collegium berkében rendeztek, az a kedvező eredménye is volt, hogy a collegium magistereinek nevét Kr. e. 2-ig össze lehet belőlük állítani. Másfelől az is bizonyos, hogy Germanicus csak Augustus uralkodásának vége felé lett tagja a collegiumnak.

¹ V. ö. Dio 51, 19. C. I. L. I. 402 lap.

² Eph. epigr. VIII. 317.

³ Mommsen, Hermes X. (1876) 469. s köv. II. és röm. Forschungen II. 58 s köv.

⁴ C. I. L. I. köt., II. kiad. p. 214. Már a naptárnak az I. köt.-be való beosztása is azt bizonyítja, hogy Mommsen is korban a legrégebbi feliratos emlékek közé helyezi.

Azonban ha most már véglegesen elejtjük is azt a feltevést, hogy a szóban levő magister Germanicus lett volna, nem mellőzhetünk egy indokot, mely Mommsent feltevésére indította. Nevezetesen Tacitus értesít bennünket,¹ hogy Augustus az imperator czímet engedélyezte ugyan egyeseknek, de azt magánosok a felíratokon nem használták, hacsak uralmának legelején vagy inkább triumvir korában. Mommsen tehát a naptár elején levő nevet olyan módon akarta megállapítani, hogy olyan embert keresett, a kinek Augustus megengedte ennek a címnek használatát, ki azt felíratokon is alkalmazta. Még így is erőltetni kellett a magyarázást, hogy Germanicus neve kihozható legyen. Nevezetesen Germanicus imp. voltáról csak Augustus halála utánról tudunk. Mommsen és őt követve Henzen azt hiszik, hogy Germanicus már Augustus életében imp. volt s e címe Augustus halála után csak megisméltetett.²

Nekünk ilyen erőltetett magyarázatra nincs szükségünk, miután a naptár korát úgy állapítottuk meg, hogy abban a korban a cím használatához nem volt még szükség Augustus engedélyére. Ebben a korban többen viselték az imperator czímet. Ezek közül azonban csak egyről tudjuk, hogy a collegiumnak tagja volt. Ez az egy *Cn. Domitius M. f. Calvinus*, kinek nevét ott találjuk a 21. évben a jelenlevők között. A hely épen elégséges a név beiktatására. Tudjuk róla, mondja Bormann,³ hogy 62-ben leg. pr. pr. Asiában; 59-ben trib. pleb.; 53-ban consul. A polgárháborukban Caesar mellett harczol és Pharsalusnál a középet vezette. Caesar halála után Octavianus mellé áll és 40-ben cos. II. lesz. Hispaniában nyert győzelmeért 36. júl. 17. triumphust tartott⁴ s a hadizsákmányt a Regia újjáépítésére fordította.⁵ A fasti Capitolini szerint Caesar dictator mellett magister equitum. Hogy pontifex volt, bizonyos abból, hogy a Regiát renováltatta és az érmekből. Már pedig az feltétlenül bizonyos, hogy a collegium fr. Arvalium újjászervezésében a pontifices jelentékeny érdemeket szereztek. Ezen alapúlt Hirschfeld feltevése, melylyel azt Augustusnak, mint pont. maximusnak, tulajdonította. Mi már kimutattuk, hogy ez az újjászervezés jóval előbb történt, oly időben, mikor az akkori pont. max. nem segídezhetett. És pedig azért nem, mert ezt a címet Aemilius Lepidus, a számkivetett triumvir viselte, ki a száműzetésben is megtartotta ugyan ezt a címét is, de a vele járó jogokat nem gyakorolhatta. A collegium ügyeit

¹ Ann. III. 74. Henzen, Acta, CCXXXIII.

² Henzen i. m. CCXXXIV. I. C. I. L. I. 294.

³ *Eugen Bormann*: Festschrift für Otto Benndorf, Wien, 1898. p. 283 s köv. C. I. L. I.² p. 214.

⁴ Fasti triumph. C. I. L. VI.

⁵ Dio, XLVIII. 42. 5.) C. I. L. VI.

tehát annak egy másik tagja kellett, hogy Augustus megbízásából vezesse. Ez lehetett Cn. Domitius Calvinus. Arra, hogy Lepidus helyett tényleg ő vezette a pontifices collegiumának ügyeit, kifejezetten nincs adatunk, de minden körülmény ő mellette szól. Fentebb említettük, hogy mily előkelő állású férfiú volt s hogy a hispaniai hadi zsákmányból újjáépíttette a pont. max. lakását. Ezekhez kell még vennünk, hogy 36-ban Lepidusnak legöregebb kollégája a pontifexes collegiumában. Mindezek után lehetetlen másra gondolnunk, mint ő reá akkor, mikor azt az embert keressük, kinek neve a naptár homlokán volt s a ki Augustus intenczióinak végrehajtója volt a collegium fratrum Arvalium újjászervezésében. Ámbár tökéletesen kizártnak nem tarthatjuk azt sem, hogy a collegiumnak egy másik imperator tagjái ez érdem. Ilyet azonban ma még nem ismerünk.

Az elmondottak alapján összegezzük a következőket:

a) A collegium fratrum Arvalium létezése nem szűnt meg a köztársaság vége felé sem, hanem alapításától kezdve — mely a római történelemnek mindenestre korai idejébe esik — egész Gordianusig fennállott. Az első korra vonatkozó emlékek kevés volta nem bizonyítja az ellenkezőt.

b) A császárkorban meglevő szervezetét a Kr. e. 36. és 31. évek között kapta és pedig valószínűleg közvetlenül az előbbi év után. Az újjászervezés végrehajtásában oroslánrésze volt Cn. Domitius Calvinusnak, mint a száműzetésben levő pont. max. helyettesének.

Egész okoskodásunkat és így az elért eredményt is egy naptárra alapítottuk, melyen későbbi törlések nyomai láthatók.¹ Arra, hogy ezek a törlések mikor történtek, nincs alapunk még határozott feltevések megkoczkáztatására sem. Annyi bizonyos, hogy még Augustus életében történtek és pedig Kr. e. 12. után. Mert a kitörült helyekre vésett szövegben mindenütt mint élő szerepel. És pedig a következőképpen:

szept. 2. imp. Caesar;

szept. 3. Caesar Augustus;

szept. 23. imp. Caesar Augustus pontifex maximus.

Nem találjuk sehol a *divus* jelzöt, holott, ha az újírás halála után történik — ez nem maradhatott volna el. Másfelől nincsenek említve azok a játékok, melyek halála után október hónapban épen az ő tiszteletére rendeztek.²

Buday Árpád.

¹ Henzen, Acta etc. p. CCXXXIII.; C. I. L. VI. 2295.; I.² p. 214.

² Mommsen, C. I. L. I. p. 404.

A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig.

(Második, befejező közlemény.)

IV.

Zimankós, csikorgó időben, az 1589-ik esztendő elején kellett a jezsuitáknak kivonulniok Erdélyországból.¹ Ki Magyarországba, ki Bécsbe, ki Lengyelországba igyekezett, a merre hazája volt, vagy ismerőseiket tudták. A *rendek* még a fejedelem gyóntatója, Leleszi János sorsán sem könyörültek, kit a száműzetés híre ágybanfekvő betegként ért.² Hiába könyörgött a szélütött ember, hagynák Fejérvártt meghalni, szerket küldtek lakására, melyen Kővárba szállították.³ Thományi Mátyás Szántó Istvánnal Magyarországnak tartott, de útközben meghűlvén, Kisvárdán meghalt Szántó karjaiban;⁴ a kolozsvári szeminárium és akadémia rektora, Rubenus Lénárd atya pedig az intézetnek magával vitt alapító-leveleivel a leleszi konventben talált menedéket.⁵

Öten (kétségtelenül a kolozsvári szeminárium végzett papjai közül) siketfalvi Ladó Bálinttal⁶ a szomszédos Moldvában húzódtak meg, tanítani és prédikálni a csángó-magyarok közt,⁷ hogy közel legyenek

¹ Ki kell emelnünk, hogy a Báthory-egyetem történetének itt tárgyalt második korszaka eddigi tudásunk szerint alig néhány sorban ismeretes, úgy hogy Jakab Elek (id. m. 334. l.) kénytelen bevallani, hogy „a tanügyről általában, tehát a tanrendszerről, tantárgyakról, tanerőről, stb. semmi emlék nem maradt fenn“; összehordott külföldi anyagunk adatainak becse tehát még szembeszököbb!

² Alegambe Fülöp és Nádas János „Mortes illustres et gesta eorum de Societate Jesu“ cz. műve (Róma, 1657.) 164. l.

³ Bzenski jezsuita „Syllogimea Transylvaniae ecclesiae per historiophilum anagnosten“ cz. kéziratí műve nyomán Daróczy György: Ortus et progressus collegii academici Societatis Jesu Claudiopolitani (Kolozsvár, 1736.) 94. l.

⁴ Bzenski nyomán Daróczy id. m. 101/2. l.

⁵ Nevét Szegedi Pál csanádi vál. püspök, leleszi prépost ekként írja: „Pater Leonhardus Rubenus Essediensis, academiae et collegii S. J. Claudiopolitani rector“, midőn személyes kérésére 1589 januárius 26-ikán Báthory István 1581 május 12-iki alapító-levelét hitelesen átírja. Ld. *Rumy* Károly György: Monumenta Hungarica III. k. (Pest, 1817.) 273. l.

⁶ Bzenski nyomán Daróczy említi ugyanis róla (id. m. 108. l.), hogy 1590-ben Moldovából jött vissza az országba.

⁷ Bartolomeo Brutti, a moldvai vajda titkára Campani János Pál lengyelországi provinciálisnak Vaszlujból, 1589 februárius 26-ikán; a vatikáni titkos levéltárban.

házjukhoz, ha majd újra virrad. Mert nem estek kétségbe s hogy napjuk földेरül, azt Istenbe vetett erős hittel hitték és hirdették. Ámde számukra derengni nem kelet felől kezdett, a merre menekültek, hanem nyugatról, az Örökváros felől, a merre szemeiket függesztették s a honnan minden üdvöt vártak. A bécsi jezsuita-rendházba visszavonúlt beteges Leleszi is egyre-másra kapta Báthory Zsigmond hívogató leveleit, hogy csak jöjjenek be, mert világi, kanonoki ruhában jöve, nem lesz bántódásuk.

A fejedelemnek ez eljárása törvénytelen, sőt egyenesen esküjébe ütköző volt, de menthető s háborgó lelkiismeretéből kimagyarázható. Nem is nyugodott addig, míg a pápa bocsánatát meg nem nyerte s udvarában megint gyóntatót nem tarthatott. Jegtalan volt az a cselekedete is, hogy a kiűzött jezsuiták birtokait nem csatolta a fiskushoz s hogy megengedte, hogy egy páter továbbra is Kolozs-Monostoron maradjon s ott taníthasson, prédikálhasson, a *kolozsvári tanács* tiltakozása és panasza ellenére.¹ Ámde városunk is tehetetlen maradt önkényuralmával szemben s neki is túrnie kellett az ország kis és nagy fiaival együtt, hogy még oly világos törvények daczára is az történik, a mit a 16 éves fejedelem akar. Így esett aztán, hogy Leleszi előterjesztésére Báthory Zsigmond kivánságát a jezsuita-rend generálisa, Claudio Aquaviva atya maga is teljesíthetőnek találta s rendeletére jött be 1591 tavaszán harmadmagával a bécsi jezsuita-kollégium egyik kiváló tanára, a spanyol Carrillo Alfonz teológiai doktor, kinek keze ezentúl egy évtizeden át az ország minden vallási mozgalmában benne van. A kolozsvári jezsuita-kollégium és szeminárium feltámasztása is nevéhez fűződik. Ez pedig nagy feladat volt és Carrillonak bizony négy esztendei munkájába került, míg a katolikusok megerősödésével annyira juttatta fejedelmét, hogy kivánságára a gyulafejevári országgyűlés 1595 május elsején törölte a katolikusokra sérelmes meggyesi pontokat² s megengedte a jezsuiták visszatérését az ország három helyére: Kolozsvárra, Monostorra és Fejérvárra, kikötvén, hogy „az minemű tanítók, praedicatorok az római religión kivöl az egyéb recepta-religiókon“ országszerte vannak, „se személyekbe, se iskolájokba, se templomokba, se jövedelmekbe meg ne háboríttassanak“, de a jezsuita-atyák is „semmi összeveszésre és egyenetlenségre okot ne adjanak“ s ne adjanak az egyéb vallású papok sem.³

¹ A kolozsvári tanács 1589 januárius 21-iki és későbbi végzése, Jakab Elek: Kolozsvár története II. k. 332. l.

² A nevezetes esemény napját Carrillo egyidejűleg írt leveléből tudjuk meg; Veress Endre: Carrillo Alfonz jezsuita-anya levelezése és íratai (Budapest, 1906.) 150. l.

³ Erről az országgyűlés határozatainak 16. pontja gondoskodik; Erdélyi országgyűlési emlékek III. k. 472. l.

A *rendek* jóformán még el sem oszlottak, mire Carrillo megszerezte a fejedelem útasítását Kolozsvár tanácsához, hogy „az ott való collegiumot templomostúl, mind az monostorjával egyött minden ezekben lévő eszközökkel és benn való pertinentiájával egyött az ő kezében bocsássa és belé vigye, minden inventariumival, viselhesse úgy gondját ezután, az mint kívántatik“. Carrillo Thömösváry István kancelláriai notáriussal jelent meg e rendelettel a városban s vette birtokba a tanácstól (május 10-ikén)¹ a felsorolt javakat a monostori apátsággal együtt, „az mi oda való, mindentől hívségesen előkérvén“;² nagy bosszúságára Szentmargitai Jánosnak, az unitárius gimnázium rektorának³ és tanártársainak, kik a jezsuiták távollétében zavartalanul működhettek.

Carrillo tehát megkezdhetette a jelentkező tanulók föl vételét, kiknek ellátására a fejedelem ismét kiutaltatta a szeminárium régi ezer forintos segélyét. Csak a pápa előbbi évjáradékát nem tudta sehogy sem megkapni, bárhogy emlékezteté is a Szentszéket ígéreteire s bármily lelkesen írogatott is Rómába a viszonyok kedvező fordulatáról.⁴

Annál őszintébb támogatásban részesült rendtársai részéről, kik hívó szavára megint bejöttek, hogy félben hagyott tanító-munkájukat folytassák. Így az év végén ismét tizenketten voltak az országban, mint mikor legelőször jöttek, nyolcz közülök felszentelt pap, kettő coadiutor, egy mester. Ez utóbbi bizonyára az ifjúi erőttől duzzadó Wujek páter, kit őszkor újból a szeminárium élén látunk, hová Lengyelországból jött át,⁵ miként Maior Péter olaszföldről és Vernelio Claudius a neverszi kollégium bölcsészettanára Franciaországból.⁶

Maga Carrillo is minden szabad idejét az új intézetnek szentelte és úgyszólván képviselte a Szentszékkal szemben, melynek érdeklődését állandóan igyekezett ébren tartani. Most is azért maradt itthon s nem kísérte el Báthory Zsigmondot havasalföldi hadjáratára, hogy a

¹ Daróczy írja (id. m. 113. lapján), hogy „ita VI. idus Maii redditum nobis fuit collegium Claudiopolitanum“, a mit Vass József és utána mindazok, a kik az iskoláról írtak, *hibásan* magyaráztak úgy, hogy akkor (május 10-ikén) nyílt meg újból az intézet, mert itt a *collegium* szó társházat s nem iskolát, kollégiumot jelent! Iskolájukat szemináriumnak vagy akadémiának nevezik.

² Báthory Zsigmond Gyulafehérvárt kelt, 1595 május 4-iki rendelete Carrillo levelezése 500. l.

³ Nevét Kolozsvár 1595-iki egyik jegyzőkönyve gyakran említi; aranyosrákosi Székely Sándor „Unitária vallás' története Erdélyben“ cz. m. (Kolozsvár, 1839.) 105. l. szerint 1596-ban halt meg.

⁴ Carrillo Gyulafehérvárról, 1595 június 4-ikén; Carrillo levelezése 156. l.

⁵ Wujek Kolozsvárról írt 1595 november 2-iki és 4-iki leveleit Oklevélmellékletünkben közöljük.

⁶ Említi őket Daróczy id. m. 114. lapján, de Maior keresztnévét valószínűleg tévedésből írja Jánosnak.

szeminárium ügyeivel foglalkozhassék.¹ Buzgóságának eredménye, hogy a *gimnázium* megint négy osztálylyal működhetett: három grammatikaival meg egy humanista-osztálylyal. A tanulók száma napról-napra növekedett, úgy hogy a jezsuita-misszió évi jelentésében Carrillo még két *mester* jövetelét sürgette; míg kegyes adományokból húsz tanuló folytathatta tanulmányait. Az iskoláztatás e haladásáról a fejedelem is örömmel győződött meg, midőn Havasalföldről visszatérve, november elején Kolozsvárra jött. A jezsuiták farkas-útczai templomában meggyónván, az egyik páter latin *gratulációval* üdvözölte vitézségeért s a törökökön aratott dicsőségeért.² Báthory Zsigmond így készséggel segíté elő „az erdélyi ifjúság javát és kényelmét“ s megnyugvással hitelesíté karácsony harmadnapján Carrillo kérelmére a szeminárium kiváltság-leveleit, *örök időkre* biztosítván számára ezer forintnyi régi jövedelmét.³

Ezzel aztán a kolozsvári szeminárium át is alakult úgyszólván *állami* intézetté, mert a Szentszéktől *soha többé egy krajczárt sem kapott*, habár Carrillo fáradhatatlanul sürgette is éveken át az ígért pénz-segélyt úgy leveleiben,⁴ mint olaszországi küldetései alkalmával személyesen. Jó szerencse, hogy az iskola immár a maga lábán is megállhatott s a hívők áldozatkészségére is mind inkább számíthatott.

Így a következő évben, 1596-ban, már újra 16 jezsuita működik Kolozsvár városában s felerészök az iskolában. Buzgóságuk állandó maradt, sikerök és hatásuk meg akkora, hogy Urunk feltámadása napján templomukban 240 ember áldozott. Prédikációik is mindennaposak voltak, még pedig a városban magyarul és németül, Monostoron csupán magyarul, úgy hogy az év végére az egyik páter hat, a másik 12, egy harmadik 14, s egy negyedik harmincnél több embert (köztük két kálvinista papot) térített vissza a katolikus hitre. Munkájukat még a természeti csapások is előmozdították. Nyár elején t. i. városunkban olyan hideglelés, hagymáz terjedt el, hogy naponta 12—15, sőt 20 koporsót kísértek temetőbe, leginkább az újhitűek házaiból, míg a katolikusokat alig s nagyon enyhén érte a baj, melyből hamar fel is gyógyúltak. A lakosság ebben Isten akarata nyilvánulását látta s azzal természetesen nem törődött, hogy az újhitűek aránytalanul felülmúlván a katolikusok számát, áldozataiknak is nagyobbaknak kelle lenniök. Most már

¹ Gyulafejérvárról írja maga 1595 október 19-iki levelében: Heri reveniens Claudiopoli, compositis rebus illius collegii; Carrillo levelezése 167. l.

² Carrillo évi jelentésében, a *Litterae Annuae Societatis Jesu* duorum annorum 1594 et 1595 ad patres et fratres eiusdem Societatis (Nápoly, 1604.) 423—426. l.

³ Báthory Zsigmond oklevele Carrillo levelezése 501. l.

⁴ Carrillo leveleiben 1595 december 23-tól 1598 februárius 18-ikáig nyolczszor olvashatjuk eredménytelen sürgetéseit, a 171, 189, 206, 208, 217, 236, 245 és 273. lapokon; a mikre a vatikánban soha nem is reflektáltak.

fiákat is könnyebb szívvel küldték a polgárok a páterek gimnáziumába, melyben immár az ötödik, azaz *retorikai* osztályt is megnyitották. Tan-könyveik közül is ismerünk egyet, *Canisius* Péter híres jezsuita *katekizmusát*, melyet a tanulók nagy lelki épüléssel használtak;¹ s miután egyik tanáruk, Vásárhelyi Gergely atya magyarra is lefordította, a kollégium Keresztúri Kristóf kővári kapitány s egyúttal Kolozsvármegye főispánja áldozatkészségével ki is nyomatta.²

Az 1597-ik új évben ismét négygyel szaporodott a kolozsvári jezsuita kollégium pátereinek száma. Mikor aztán az év végén — régi szokásuk szerint — lementek a fejevári udvarba *boldog újévet* kívánni a fejedelemnek, ez azzal lepte meg őket, hogy templomuk díszítésére és jó karban tartására újabb évi ezer forintnyi jövedelmet biztosított nekik karácsony másodnapján kiállított adománylevelével.³ De a gimnázium történetéből is kiemelkedik két nevezetes esemény. Az egyik az, hogy nemes-családokból való 30 tanuló tért át benne a katolikus hitre; a másik, hogy egy beszterczei tanulót, kít apja a *konviktusba* küldött, hallván róla, hogy luteránus hitét elhagyta, Kolozsvárra sietve, mérgesen kivette az iskolából, s hazavivén, egy luteránus mester gondjaira bízta; ámde a fiú oly kitaró és állhatatos maradt — írja az iskola krónikása — hogy nem törődve anyja könyeivel és atyja haragjával, visszaszökött megint Kolozsvárra.⁴

A gimnáziumot is érdekelte ez évnek az a további eseménye, hogy mivel Erdélyben immár nagyon megsaporodtak a jezsuita-missziók, melyeknek ügyét a bécsi tartományfőnök többé nem győzte intézni, a rend vezetősége külön vice-provinciálist adott Erdélyországnak és székhelyül Kolozsvárt jelölven meg, e tisztet a gimnázium egyik tanárára, Maior Péter teologusra bízta. Egyházi tudományokban jártas tanult férfi, a ki az év tavaszán a kollégium többi teologus-pátérével szorgalmasan átolvasván s megvizsgálván a tudós Szikszai János egykori szászvárosi kálvinista lelkész, most pedig gyalui katolikus pap könyvét *A katolikus hit régiségéről és örök életéről*, hivatalából kifolyólag készséggel jóvá is hagyta, mielőtt Heltai Gáspáréknál kinyomatta

¹ A *Litterae Annuae Societatis Jesu* anni 1596 (Nápoly, 1605.) 111—120. l. hivatalos adatai nyomán.

² A kolozsvári jezsuita-kollégium Keresztúrihoz intézett 1599 április 22-ikén kelt magyar ajánlólevelével jelent meg. Leírja Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtára I. k. 312. sz. a. Bővebben külön fogjuk méltatni.

³ A kolozsmonostori konvent 1602 januárius 15-iki hiteles átíratának 1603 december 31-ikén Prágában készült másolata a bécsi udvari és államlevéltár *Hungarica* osztályában.

⁴ A *Litterae Annuae Societatis Jesu* anni 1597 patribus fratribusque Societatis Jesu (Nápoly, 1607.) 128—137. l.

volna.¹ De egyébként is közbecsülésben és szeretetben élő rendtárs, úgy hogy a páterek közakarattal őt választák meg rektorúl a beteges, öreg Wujek helyére, midőn az visszatért hazájába meghalni.² Az atyák nehéz szívvel váltak meg jó lengyel társuktól, a ki még a legelső rajjal jött be Kolozsvárra; de még nagyobb búsulásnak adták magukat, hallván, hogy kegyes pátrónusok, a fejedelem ő Nagysága (1598 tavaszán) kimegy az országból. Rossz végét tudták ennek, hisz az üstökös csillag is háborúra állott s bizony a váradi jezsuiták megcsúfolásának, Várad ostromának és az év egyéb hadi eseményeinek káros következményét a kolozsvári gimnázium is megérezte. Mert gyermekeiket aggódó szülei kivették az iskolából, melyet a páterek óvatosságból egy időre be is zártak; s mire újból megnyitották, a tanulók száma 250-re apadt. Hanem azért három új tanszékkal bővítették az iskolát, s most már *bölcsészetet és papnevelői tárgyakat* is kezdtek ismét tanítani benne.³ Úgy látszik, épp e tanszékek fentartásáért szaporitá a fejedelem a kollégium jövedelmét újabb ezer forinttal;⁴ a mihez járult még a *bedecsi és inaktelki* részjóságok termése, miután ezt a két örökségi birtokát Sulyok Ferencz páter, a kolozsvári magyar jezsuita prédikátor karácsony előtt rendje kollégiumának adományozta, „hálája, hűsége és kegyessége“ jeléül, hogy hasznát és virágzását munkálja szive s ereje szerint.⁵

Az atyák meghatottan fogadták derék rendtársuk áldozatkészségét, mert hisz Sulyok is egyike azoknak, a kik az ő kezük alól léptek a katolikus anyaszentegyház s a rend kebelébe s a meggyesi végzés után Bécsben a fejedelem költségén⁶ folytatta tanulmányait. Szerette is hazatérte után is, úgy hogy ha táborba szállt, vagy lelki vigasztalásra volt szüksége, mindig magához kérte, hívatta őt Kolozsvárról.⁷

Báthory Zsigmond távoztával azonban itt hagyott felesége, Mária Krisztierna fejedelemasszony intézte az ország dolgait, kénytelenségből. A pátereket már nevelésénél fogva is szerette, hisz gyóntatója, Pollart

¹ Major Péter 1597 április 5-iki *approbatioját* munkánk oklevéltárában közöljük.

² Wujek páter Krakóba távozott s az ottani jezsuita rendházban halt meg 1597 július 27-ikén; Wielewicki id. krónikája I. k. 237. l.

³ Az iskola évi jelentése ezt szóról-szóra így fejezi ki: *Additae sunt tres lectiones, philosophiae una, duae aliae de sacerdotis institutione et controversis, quas etiam haeretici attente, et libenter audiunt.*

⁴ A *Litterae Annuae Societatis Jesu anni 1598 ad patres et fratres eiusdem Societatis* (Leyden, 1607.) 308. l.

⁵ Sulyok páter 1598 december 11-ikén tette le adományát a kolozsmonostori konvent előtt, melynek hivatalos jegyzőkönyvét oklevéltárunkban közöljük.

⁶ Bodonyi István 1592 április 15-ikén küld Sulyoknak Fejérvárról 300 aranyat, hogy Bécsből hazajöhessen; Carrillo levelezése és iratai 24. l.

⁷ A fejedelem Tordáról írt 1601 decz. 3-iki ily levelét ld. Oklevéltárunkban.

Marczell is jezsuita volt s így készséggel segíté a kolozsvári atyákat is, valahányszor hozzá fordultak.¹ Nyár közepén személyesen is meglátogatá a kolozsvári atyákat, sőt éppen templomukban ájtatoskodott, midőn híre jött ura váratlan hazaérkeztenek, mi egész valójában megrendíté,² miként aggodalomba ejté a haza sorsát féltő emberek lelkét is. Tordára rendelvén országgyűlést, Báthory Zsigmond pár nap múlva újra megesküdött az ország törvényeire, a miért a *rendek* abba is belényúgodtak, hogy a jezsuiták Kolozsvártt maradjanak.³ Ámde a könnyen ígérő fejedelem Fejérvártt is megtartá a pátereket, a végzések határozott tilalma ellenére és beteges túlkapásaival egyéb romlást is hozott az országra. Mert hogy állhatatlanságában tavaszkor ismét lemondott a trónról, még nem lett volna baj, hisz utódja, Báthory András bíboros, vármiai püspök, maga is jezsuitáknál tanult, most is egy erdélyi jezsuita, Kabós István, hozta haza lengyel földről,⁴ s a pátereket nemcsak hálából, de meggyőződésből is támogatta teljes életében. Fejedelmi esküjével ő is hozzájárult ahhoz az országgyűlési végzéshez, mely a jezsuitáknak 1595-iki jogait megerősíti,⁵ a részletek dolgában meg készséggel tárgyalt Maior Péter rektorral, a mint székét elfoglalta.⁶ Ám a sors hét hónap múlva leveté trónjáról és Mihály havasalföldi vajda elfoglalván Erdélyt, Rudolf császár és magyar király megbízásából, teremtett vele olyan szomorú időket, a milyeneket ez az ország még nem ért. A kolozsvári gimnáziumban is alig maradt erre az időre kétszáz tanuló abból a 350-ből, a mekkorára számuk az év elején szökkent, míg a páterek száma 28 volt.⁷ Maga a görögkeleti vallású Mihály vajda pártolta ugyan a jezsuitákat, hisz a Bánffy Ferencz által Mákóról kiüldözött kolozsvári pátert is ő ültette vissza egyházába;⁸ de mindenki érezte, hogy ez az uralom idegen és állandósúlása a sok magyar jezsuitának sem lehetett kívánatos.

¹ Így rendel pl. 1598 augusztus elsején mesterembereket a kolozsmonostori apátsági templom és épületek javítására; ld. Báthory Zsigmondné és a váradi kálvinisták cz. közleményem végén, a *Protestáns Szemle* 1898. évf. 611. l.

² Báthory Zsigmond hazaérkezését érdekesen írja le Marczell páter Kolozsvárról, 1598 augusztus 25-iki levelében, a mit oklevéltárunkban közlünk, habár írója csak átutazóban tartózkodott is a városban, a kolozsvári jezsuiták közt.

³ Az 1598 augusztus 29-ikén szétosztott tordai országgyűlés végzéseinek 6. pontja; az Erdélyi országgyűlési emlékek IV. k. 195. l.

⁴ Részletesen elmondja Szamosközy id. m. II. k. 208. l. és IV. k. 84. l.

⁵ Az 1599 márczius 26-ikán végződött meggyesi országgyűlés e végzését ld. az Erdélyi országgyűlési emlékek IV. k. 269. l.

⁶ Az Erdélyből távozó Carrillo írja a fejedelemnek Deésről, 1599 ápr. 16-ikán: Pater porro rector revertitur nunc acturus cum Vra Celsitudine de rebus nostrae Societatis, quam scio ita esse charam Vrae Celsitudini, ut non sit opus ulla mea commendatione; Carrillo levelezése 329. l.

⁷ A *Litterae Annuae Societatis Jesu anni 1599 ad patres et fratres eiusdem Societatis* (Leyden, 1607.) 361—363. l.

⁸ Mihály vajda Gyulafehérvártt kelt 1599 december 19-iki rendeletét ld. oklevéltárunkban.

Nagy föladat nehezedett azokra az erdélyi férfiakra, kiket ez iszonyú idők értek és egyesítettek a hazaszeretemben: lerázni az átkos német uralmat s megtörni annak eszközét, a havasalföldi vajdát. Majdnem egész esztendeig fáradoztak, míg célát értek, egyelőre a német támogatásával, hogy mire megerősödnek, tőle is szabadúljanak. És mikor Basta György olasz hadvezér segítő hadával (1600 szeptember 14-ikén) Kolozsvárra ért, a páterek kérésére misét hallgatott templomukban s meglátogatta a beteg rektort a gimnáziumban, hol a tanulók üdvözlő versekkel fogadták, győzelmet jósolva fegyvereinek. És e szives fogadtatásra a pátereket nemcsak az udvariasság, de jól felfogott érdekük is kötelezte. Hisz a háborús év nyomorúságát maguk is érezték, iskolájuk is megsínylette. A rektor ugyan valami félesztendeig feküdt beteg, de azért helyt álltak társai s úgy a tanítás, mint a templomozás jól folyt, habár a páterek száma 24-re apadt is. Közülök nyolczan a gimnázium magasabb osztályaiban tanítottak,¹ melyek elég népések maradtak, mert a szülőket semmi csábítással, megfélemlítéssel nem sikerült rábírní arra, hogy gyermekeiket az ariánusok iskolájába küldjék. A tanulók közül ez évben is áttért néhány, hármat pedig a legjobbakból Rómába küldtek noviciatusra. Az iskolai élet körén belül a tanárokat a szorgalom, fegyelem és jó magaviselet sok szép példája gyönyörködtette. De különösen megható volt egy kálvinista embernek elemi iskolába járó hét és öt éves fiának esete; a mennyiben a nagyobbik hallván a mestertől, hogy az egyház tiltja a húsevést szombati napon, hazamenvén, még veréssel se lehetett többé rávenni, hogy szombaton ne böjtöljön. Történt aztán, hogy a két gyerek anyja nagy betegségbe esett s a gimnázium egyik *paedagogusa* tanácsára fogadalmat tett, hogy pénteken és szombaton húst ne egyék, mire csakhamar felgyógyult.²

V.

Ily kedves képeket hiába keresünk azonban a kolozsvári gimnázium további életében, mely ezentúl csupa nélkülözés, hanyatlás.³ Mindenekelőtt függőpecsétes levelekkel biztosított évjáradékukat veszítették el, a mint Báthory Zsigmond fejedelem Basta elől kimenekült az országból.

¹ Ezt így mondja el az iskola hivatalos krónikása: *Magistri fuerunt octo, qui casus conscientiae, capita fidei hac tempestate in controversia posita, philosophiam, rhetoricam, humanitatem tradiderunt, et grammaticam auditoribus hoc statu rerum frequentibus etiam nobilibus.*

² A *Litterae Annuae* Societatis Jesu anni 1600 ad patres et fratres eiusdem Societatis (Antwerpen, 1618.) 495—497. l.

³ Különben forrásaink is gyérülnek, mert a *Litterae Annuae* kiadását a Rend megszüntette s már az 1601-ik évre sem jelent meg.

Az állam pénze most puskaporra, meg golyóbisra kellett, hiába sürgették érette a páterek Sombori Lászlót, az erdélyi állami dézsmajövedelmek kezelőjét, kitől eddigelé azt rendesen kapták. Majd az újhítűek foglalták el hatalmasul a kolozsvári *szegény tanulók* felnevelésére rendelt birtokokat, a mit a jezsuiták most Basta útján reméltek visszakapni;¹ mivel Báthory Zsigmond 1602 nyarán végleg elhagyta az országot s a páterek örökre elvesztették eddigi jóltevőjüket, miként pár hónappal előbb a pozsonyi préposttá kinevezett Naprági Demeter püspököt, a ki juhaiként szerette, gondozta őket. Most már magukban bízva végezték kötelességeiket tizenegyen, a hányan maradtak,² Istenbe vetett hittel, a ki eddig is vezérelte szolgálait. Maior Péter rektor volt az őrálló, mindenre ügyelve, vigyázva. Sürgetésére 1603 tavaszán kapott végre Olaszországból néhány rendtársat,³ köztük a tanúlt Argenti János modenai jezsuitát,⁴ kit most a rend erdélyi vice-provincziálissá nevezett ki s mint ilyennek Erdély későbbi vallási mozgalmában is kiváló szerepe jutott. Ám ezeknek a pátereknek gyötrelem volt az életük s kevésbe múlt, hogy valamennyien vértanú-halált nem szenvedtek azzal a társukkal, ki a kolozsvári újhítűek fanatizmusának esett áldozatul. A szomorú esemény akkor történt, mikor Székely Mózes fejedelem török-tatár hadaival június elsején Kolozsvár falai alá érkezett s feladását követelte. A város lakossága meg is hódolt volna, kivált mikor a hajdúk harmadnapra felgyújtották a hóstátot; csakhogy a Rudolf császárnak esküdt város Preuner-féle 350 főnyi német őrsége hű akart maradni Bastának, illetve Bocskaynak adott szavához és nem engedett. Nyolczadnapra azonban hirtelen meghalt Göllnitz Károly, a császáriak kapitánya, mire az árván maradt német katonák is engedtek a városi tanácsnak, mely tudván, hogy ellentállni úgy sem bírna, június 9-ikén megadta magát s az őrség bántatlanul, fegyveresen, trombitaszóval vonúlt ki a kapukon.⁵

¹ A nagyszombati jezsuiták kívánják ugyanis 1602-iki Bastához benyújtott emlékiratuk 6. pontjában a következőket: Seminario Claudiopolitano Societatis, ad nobilium adolescentum commodiorem sustentationem, reddantur quotannis sui aurei mille ducati, qui iam a biennio non sunt soluti; et fundatio catholica Claudiopoli, pro studiosis pauperibus, quam nunc tenent haeretici, tribuatur convictui catholico, unde catholici sacerdotes prodire poterunt. (A nagyszombati „Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde“ 1884-iki XIX. k. 601. l.)

² Maior Péter Naprágihoz intézett 1602 márczius 10-iki levelét ld. Oklevél-mémléketünkben; ebben írja: dolebimus si non rediret ad nos et oves suas.

³ Egy 1603 márczius 10-iki grazi írott újságban olvassuk ugyanis: La settimana passata passorno di qua alcuni padri Jesuiti mandati d'Italia col suo provinciale per andarsene in Transilvania alla conservazione di quei collegii, et anime sin hora acquistate. (A római vatikáni Borghese-levéltár III. 51. a. kötete 76. lapján.)

⁴ Munkánk függelékében közölt 1603 augusztus 15-iki jelentésében írja egy helyütt: „per quanto io in pochi giorni ho potuto conoscere“ s e vonatkozásából sejtem, hogy ez év tavaszán jött be.

⁵ Az egykorú Szamosközy István „Történeti maradványai“ III. k. 94—96. l. és IV. k. 179—181. l.

A polgárok, nehogy valami támadás érje részükről, fegyveresen nézték végig a németek kivonulását, majd a főtérre gyűltek „az tanácsház eleiben“, hol az unitáriusok két papja, Toroczkai Máté szuperintendens és Göczi Nyiró Pál¹ prédikátor megfogadtatta velök, hogy addig fegyverüket le nem teszik, míg a jezsuitákat ki nem űzik a városból.

A szegény páterek maguk is féltek ettől, mert Toroczkai már napok óta izgatott ellenük, kivált vasárnapi templomi beszédjében, kijelentvén a népnek, hogy elérkezett a kedvező idő, hogy a bálványimádóktól megszabaduljanak. Maior rektor erre Gellyén Imre főbíróhoz küldött segítségért, de az megnyugtatta, hogy nincs mitől tartania, mert az a beszéd nem egyéb — úgymond — papi fecsegésnél, a mire ne is hederítsen, hisz ellene is izgattak már prédikációikban, hogy megakadályozzák a Székely Mózzal kötött egyességet. Pedig a rektor aggodalma nem volt hiábavaló, mert Toroczkai beszéde annyira felizgatta a polgárságot, hogy a végzettelmes hétfőn reggel még a szászok, ráczok és oláhok is mellé álltak, hogy leszámoljanak a pápistákkal.²

A mint ennek hirtelente ment a kollégiumba, a rektor megint felküldött a tanácsházra, de ott újból csak azt a megnyugtatót kapta, hogy bajuk nem lesz, mert a nép semmit sem tesz a *Tanács* tudta nélkül,³ sőt maguk a prédikátorok is résztvevén a tanácsülésben, sikerült őket lecsendesíteniök, hanem azért maradjanak — üzenték — otthon, nehogy jelenlétük az utczákon a népet felizgassa.

A megrémült jezsuiták így is tettek. Ám csakhamar tapasztalták, mennyire félrevezette őket a városi magisztrátus. Nyolcz óra felé ugyanis az unitárius tanulók papjaik és mestereik vezetésével meglepték a pátereket s három csoportra oszolva neki estek a templomnak, kollégiumnak és szemináriumnak, melyben az iskolák voltak, lövésekkel, fejszé-

¹ Jakab Elek id. m. II. k. 412. l. említi, hogy Göcsi Pál addigi iskolaigazgatót az egyházközség 1602 márczius 2-ikán választá papjául; de mivel Szamosközy id. m. III. k. 97. l. Nyirónak (Tonsorius) nevezi, helyesen nevezhetjük talán Göczi Nyiró Pálnak, előnevét valószínűleg az ungmegyei Göcztől származtatván.

² Toroczkai izgató beszéde bő kivonatban Szamosközy id. m. III k. 101—104. lapján olvasható, de az unitárius Jakab Elek még csak meg sem említi *Kolozsvár története* megfelelő helyén, habár művének II. kötete éppen tizenegy évvel jelent meg Szamosközy munkája után. A szónokot csupán „egy a nép közül“-ként idézi, beszédjét Somogyi Ambrus meg Bethlen Farkas kivonatai alapján ismertetvén a kötet 383. l. Pokoly azonban megnevezi Toroczkait, sőt megjegyzi az unitáriusok garázdálkodásáról, hogy a Székely Mózes „sikere feletti lelkesedés sok helyen túlmént a határon;“ id. m. I. k. 308. l.

³ Az egykorú Somogyi Ambrus is említi „Historia rerum Ungaricarum et Transilvanicarum“ cz. m. II. k. (Nagyszében, 1840.) 308—309. lapján, hogy a városi tanács ellenezte a polgárok mozgalmát, habár megakadályozni nem tudta, vagy nem akarta.

vel és más eszközökkel törve, zúzva mindent,¹ a mihez érhetek, „mint valami alvilági fúriák“, írja az egyik jezsuita-szemtanú *hivatalos* jelentésében.

Az első zajra a rektor Argenti atyával (szobáik legközelebb esvén a kórushoz) kiszaladtak szétnézni s borzalommal látták, hogy a templomajtó szárnyai már a földön hevernek, a tömeg pedig az oltárokat és szentképeket aprija fejszékkal. A két páter rövid ima után két külön folyosón haladva sietett összeszedni a társakat, hogy együtt haljanak meg, ha halniok kell; miközben egy ember megtámadta a rektort, holott pár nap előtt a nagy tűz alkalmával ő menté meg éberségével a várost a teljes leégéstől. Szerencsére csak könnyű fejszebet kapott, a nagyobb fejszecsapás egy világi papnak jutván, a ki a jezsuiták egyik falujából a háború elől jött be a kollégiumba.

A támadó ezzel a szitokkal esett áldozatának: *Most segítsen Krisztusod, ha tud!* És megsegíté, mert Maior rektor kimenekedvén a feldühödött ember kezéből az útczára, egy városi kapitány jó barátja megszabadítá hajduival; két magával tehetetlen beteg társát pedig szintén jóakaróik menték meg, amennyiben Dományi Tamás² atyát néhány napig egyik polgár házában őrizték, míg Monostorra nem vitték, miként Bartolich György atyát, kit össze-vissza vertek s fél kezét átszúrták. A sekrestyés, Neri Manó³ betegápoló atya azonban áldozatául esett a támadók dühének, mikor ráakadtak a betegszoba közelében, hol mellbe lötték és agyonütötték. Szemtanúk állítják, hogy arra a kérdésére, miért kell meghalnia, azt felelvén neki támadója: *Katolikus vallásod miatt*, azt mondá nyúgodtan: *Ha hitemért van, örömmel halok meg.* S nem csoda, hogy Isten megadta neki e kegyelmet — írja a krónikás —

¹ Az unitárius papok izgatását részletesen ismerteti Szamosközy id. m. III. k. 104—105. lapján s úgy látszik, az ő adatait használta Bzenski kolozsvári jezsuita is, midőn id. kézirati műve 222—223. és 304—305. l. ekként írja le a szomorú eseményt: *Inde Moyses obsidione cinxit Claudiopolim, et post octiduum pollicitus securam Germanis praesidiariis comitivam, si pacifice Claudiopoli exire Zakmarinum voluerint, exitum ab iis impetravit, ac urbe potitus est. Vix egressa Caesarea militia, datur 9. Junii a Moyse potestas Arianæ plebi collegium Societatis Jesu diripiendi, et patres eliciendi, quod ut solemnitus perficeretur, ducem scelesti facinoris publice se praesentavit Matthaeus Torozko, Arianorum superintendens, cum Paulo Tonsorio, eiusdem sectae ministello, quibus ducibus, audita prius in publico foro seditiosa adhortatione, animata plebs, cum ingenti vociferatione, armis, saxis, sudibus, securibus ac variis instrumentis instructa, ad collegium patrum Societatis, in extremo plateae a Lupo nomen habentis situm, processit, idque cum templo diripuit ac pessum dedít, non sine laesione caedeque religiosorum, qui omnes exulare sunt coacti.*

² Argenti kézirati jelentésének másolója Bornanit írt, de Daróczi följegyzéséből tudjuk (id. m. 124. l.) hogy Domannus = Dományi volt a neve.

³ Vass József és utána többi írónk *Fekete* Manónak írnák, holott nem volt magyar, hanem olasz ember.

mert valóban vallásos és kegyes életű volt.¹ Másnap a gimnázium növendékei szép beszéddel temették el, kiemelvén, hogy mivel hitéért halt vértanúhalált, mennybe jutott, a miért ruhájából foszlányokat vágtak maguknak ereklye gyanánt.²

Maga e borzalmas események leírója baj nélkül eljutott a kollégiumba, hol társaival félrehúzódva lesték, várták a percet, melyben ők is vérüket onthatják Krisztusért. Rejtekhelyükről beláthattak a templomba is, hol fáradhatatlanul folyt a rombolás, annyira, hogy még a padokat is apró darabokra törték. A felizgatott emberek dühökben földre önték s lábbal tiporták a sakramentumot, lefejezték Szűz Mária egyik oltár fölötti szobrát és összelődözték a szentek képeit, gúnyosan kiabálva feléjük: *Védjétek magatokat, szentek!* Hasonló rombolás folyt a kollégium szobáiban, összetörve ágyakat, ládákat, kemenczéket, ajtókat és ablakokat, míg a díszes könyvtár köteteit tüzre hányták, kútba dobták, fejszével hasogatták vagy ellopták. Ekkor pusztult el Szamosközy István történetíró *Corvin-kódexe* is, melyet a tudós Marietti Antal páternek kölcsönzött ki.³ Épp így dühöngtek a szemináriumban, hol három tanárt az iskolában valósággal az isteni gondviselés mentett meg. Argenti atya is megmenekült tiz társával, menekülésüket annak tulajdonítván, hogy a zsákmányra kapzsi préda nép mindent el akarván pusztítani, a mi keze ügyébe esett, nem ért már el hozzájuk, habár elég nyílt helyen álltak. Nagysokára a helyszínére érkezett végre a városi tanács egyik tagja a nép megfélemezésére, a tanács parancsával, hogy emberéletben kárt ne tegyenek. Ez a városatya aztán az unitárius papokkal kivezette a pátereket a kollégiumból, majd végig a nagyobb utczákon és tereken „mintegy diadalmenetben“ a híd-útczai kapuig,⁴ alig engedvén meg jóformán, hogy Maior rektor sebét *egy kis tojásfehérjével* betapasszák. Egyébként is kiméletlenül bántak a jezsuita-atyákkal. Az ostromkor kezdődött eső, kivonulásukkor úgy megeredt, hogy az utczákon folyamként hömpölygött a víz s még sem engedték, hogy valamit kapjanak magukra, úgy hogy legtöbben fedetlen fővel

¹ Basta olasz titkára, Cavalier Ciro Spontoni „Historia della Transilvania“ cz. m. (Velence, 1638) 228. lapján és utána a jezsuita-írók úgy adják elő a dolgot, hogy a sekrestyés az oltár előtt halt meg, az oltári szentséget védelmezvén; de mi a szemtanú Argenti atya előadását tartjuk hitelesebbnek s így azt követjük.

² A 28 éves piemonti származású Neri tényleg a jezsuita-vértanúk közé avaták, úgy hogy megöletése évfordulóján mindenütt felolvassák halála körülményeit a jezsuita-rendházakban, még ma is. Halála leírását a jezsuiták minden menologiumában megtaláljuk, tán legbővebben Alegambe és Nádasí „Mortes illustres“ cz. 1657-iki id. m. 246/7. l. — Neri halálának Daróczi is külön fejezetet szánt kis műve 130—133. lapján, úgy látszik, épp Alegambe előadása nyomán.

³ Említi Szamosközy id. m. III. k. 105. l.

⁴ Szamosközy nevezi meg, id. m. IV. k. 181. l.

ballagtak a néptömeg közt, egyik beteg társuknak meg alig maradt annyi ideje, hogy valamit magára vegyen s mezítelen lábbal vonúlt a kapuig, hol rokonai úgy a hogy felöltöztették. Argentí atyával is rosszúl bántak, mert mindegyre sárgolyóval dobálták; a mit ő némán tűrt Krisztusért, kinek nevét hangoztatta, valahányszor bántalmazták.¹ Még a tatárok is ruhát, köpenyeget adtak rájuk, úgy megsajnálják őket.² Am megtörtént az is, hogy az egyik unitárius lelkész útközben ragyogó igéretekkal térítgetni, marasztalni akarta azt a pátert, a ki a jezsuiták templomában éppen prédikált vala, a mire azt felelé neki, hogy ha száz lelke lenne se hagyna egyet nála!

A kapunál is nagy zavar történt. A városi tanács ugyanis óvatosságból csak a kapu *fióka-ajtáját* nyitatta ki s ezen tódultak be a Székely Mózés seregéből jövő török lovasok és székely darabontok, úgy, hogy a szegény pátereket majdnem letaposták. És érdekes, hogy míg az unitáriusok lelkészei azzal nógatták őket, hogy a nép dühét nem bírják tovább fékezni, mert a polgárok folyton azt kiabálták: *Meg kell ölni a pápistákat*, addig a pogány törökök tiszteletteljesen félrehúzódtak lovaikkal, míg a szűk helyen kivonultak, egy másik török meg felajánlotta nekik szekereit, melyre öten felkapaszkodván, este felé Székely Mózés szentmiklósi táborába jutottak, a hová egy katolikus nemes-ember, Toldy István, kísérte őket,³ lovat adván a gyengébbek alá és szekereit a többieknek. Vele látták azok egyikének fiát is, ki tizenöt évvel előbb kiűzetésük főokozója volt.

Székely Mózés részvétellel fogadta a pátereket, esküdözvén nekik, hogy a mi történt, tudtán és akaratán kívül történt; ámbár a fáma nyiltan hirdette, hogy a népet az ő embere izgatta föl.⁴ Másnap este vacsorára hívta a fejedelem Maior rektort Argentí atyával, kik előtt újból sajnálkozását fejezte ki és támogatását ígerte a jövőre, mert most — úgymond — engednie kell. Annyit azonban megtett, hogy rendeletet írt Kolozsvár tanácsának, hogy a páterek holmiját biztos helyen őrizzék s küldjék ki az atyák szekereit, lovaikat. A város erre mindössze egy kocsit meg hat lovat küldött ki, azt írván válaszul, hogy minden egyéb *a nép dühének esett áldozatul*, a tanács hozzájárulása nélkül.

¹ Ezt szerénységéből nem említi magáról hivatalos jelentésében Argentí, de Spon-toni id. m. 228. l. olvassuk róla: il Padre Argentí, per molte sue virtù riguardevole loro Superiore, fosse malamente trattato, vilipeso con palloni di fango, prendendosene egli gran gusto, che mentre da quelli con molta furia era d'ogn'intorno incalzato, non altro usciva dalla sua bocca, che'l Nome ineffabile di Giesù.

² Nagy Szabó Ferencz egykorú följegyzése, az Erdélyi történelmi adatok I. k. (Kolozsvár, 1855.) 78. l.

³ Nevét a tábor nevével együtt Szamosközy följegyzéséből tudjuk; id. m. III. k. 107. és IV. k. 181. l.

⁴ Ezt maga Szamosközy is elbeszéli id. m. III. k. 109. l.

S a rablás és rombolás valóban éjjel-nappal folyt egy teljes hónapig, azontúl is, hogy a jezsuitákat a városból kiűzték, elhordva minden használható tárgyat, gabonát és bort, a mit találtak; pedig annak Székely Mózes harmadnapra maga is szemtanuja volt bevonulásakor¹ és megakadályozhatta volna a pusztítást.

A vallási fanatizmus e kitörésének az lett pótolhatlan következménye, hogy a kolozsváriak a szemináriumot és kollégiumot a szó szoros értelmében földig rombolták,² köveiből egész házakat építvén maguknak.³ A templomot is hasonló sors érte, mert még bolthajtását is lerántották,⁴ mely 14 embert nyomott agyon, máskor meg másokat egyéb falak.

Ilyen szomorú véget ért a XVI-ik század Báthory-egyeteme, az akadémiai jellegű kolozsvári gimnázium, negyedszázadon át Erdélyország legkitűnőbb s legfejlettebb iskolája.

A hajléktalanná vált bujdosó jezsuiták két hétig pihentek Székely Mózes táborában, míg elkísértette őket a katolikus Bogáthyak görgényi

¹ Argenti adata tehát itt is pontos, mert Székely Mózes tényleg 1603 június 12-ikén vonúlt be a városba, miután átadta a Tanácsnak Kolozsvár kiváltságait biztosító levelét; közölve Jakab Elek id. m. Oklevéltára II. k. 201. l.

² Három egykorú magyar följegyzés is bizonyítja ezt: Szamosközyé (id. m. III. k. 107—109. l.) Hidvégi Mikó Ferenczé (Históriája 158. l.) és Somogyi Ambrusé, id. krónikája II. k. 309. l. így írván róla: Proinde cum neque salubria monita, neque minae, neque orationes obtestationesque quicquam profecissent, furibundi in templum et Jesuitarum habitaculum irruerunt, quidquid vero simulacri ibi nacti sunt, confregerunt, resque omnes mobiles depraediti, aedificia etiam, quantum potuere demoliti sunt, funditisque pene diruerunt ne et in posterum, sic uti antea bina vice, allecti loci amoenitate ad nidum remearent.

³ Ezt Spontontól tudjuk, a ki egykorú id. m. 228. lapján ekként írja le a kolozsváriak vandalizmusát: Non così tosto hebbe Zecchel Moises con sommo contento di quelle genti preso il possesso di Claudiopoli, rinovato gl'ordini, e riformato li magistrati, che subito comandò, che 'l collegio de Gesuiti, per la cui opera, destrezza mirabile, e santa dottrina erasi in quelle parti accresciuta la Cattolica Fede, fosse rovinato, e distrutto da' fondamenti; principali motori furon di ciò li scelerati ministri Arriani, e Calvini. Assaissimi cittadini accorsero alla rovina; e per sacrilego fasto della loro barbarie, portavan via molte di quelle pietre e ne facevano monticelli avanti le loro case.

⁴ Megerősíti ezt az is, hogy a farkas-útczai református templom mai vesszős kőboltozatát I. Rákóczy György rakatta, mikor a jezsuiták kiűzése óta pusztán állott templomot restauráltatta, a miről az egykorú Szalárdi János *Siralmas magyar krónikája* 227. és 237. lapján ekként ír: Kolozsváratt a napkelet és dél felől való szegeletben régtül fogva pusztában állott öreg egyházat, Curlandiábúl is hoztván ahhoz értő kőműveseket, nagy szép vesszős faragott kövekre merőn megboltoztatta, és cserép héjazat alá vetetvén, az oldalában lévő tornyot is nagy szép hegyesen, szép aranyos gombjával különb-különb színű mázú cseréppel héjaztatván, megépíttette vala . . . s annak felszentelését ad diem 10. Junii (1647) rendelvén és arra sok főrendeket oda hivatván, szép üdvösséges isteni tiszteletekkel, hálaadásokkal, könyörgésekkel felszenteltette vala.

várába,¹ hogy aztán újra elszéledjenek: tanítani, oktatni. Négyen Székelyföldre, heten a fiatal olasz páterek, Argentivel Lengyelországba vonultak, Maior Péter rektor pedig 13 idősebb magyar társával (a kolozsvári szeminárium neveltjeivel) az országban maradt, ám bár maguk sem tudták, mi kevésbé életveszélyes: maradni vagy távozni. Nem volt hát igaza annak az unitárius atyafinak, a ki a rombolás napjaiban azzal tüzelte a felbőszült népet, hogy *a ki azt akarja, hogy a fecskék vissza ne térjenek, pusztítsa el fészüket,*² mert visszatértek, visszatérnek. S bizonyos, hogy a jezsuiták — hibáik és fogyatkozásaik dacára — kolozsvári intézetükben is eredményesen szolgálták a tanítás ügyét és nevüknek Erdélyország művelődéstörténetében fényes lapot biztosítottak.

Dr. Veress Endre.

¹ Ezt Argenti nem jegyezte fel, de Spontoni írja id. m. 228. lapján, hogy „Moises mandò parte di quei venerabili Padri . . . con disprezzo prigionieri in Giorgino“; hanem már az nem felel meg a valóságnak, hogy az unitárius fejedelem a jezsuita-atyák egy részét „fece morire“, mert a sekrestyésen kívül mást még a nép sem ölt meg közülök. Említi Görgény és a Bogáthyak nevét Szamosközy is, id. m. III. k. 107. lapján, megerősítvén Spontoni följegyzését; továbbá Nagy Szabó Ferencz, krónikája id. h. 79. l.

² Argenti János atya Krakóból írt 1603. augusztus 15-iki hivatalos jelentése alapján, melyet munkánk oklevéltárában közlünk, sok becses adata lévén még olyan, a mit ez értekezés keretében nem dolgozhattunk fel.

Temesvári Pelbárt Rosariuma.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára márczius hóban temesvári Pelbárt munkái közül a Rosarium egyik kiadásának következő csonka példáját szerezte meg:

AVREVM SACRAE | THEOLOGIAE | ROSARIVM; | Iuxta Quatuor Sententiarum Libros quadripartitum. | *Ex Doctrina Doctoris Subtilis, Diui Thomæ, Diui Bonauenturæ, aliorumq; Sacrorum Doctorum.* | A R. P. PELBARTO DE THEMESVVAR | Ordinis Minorum de Obseruantia. | *Tomus Primus.* | Opus profectò omnibus Scripturæ Sacræ Studiosis, præcipuè

AVREVM SACRAE THEOLOGIAE ROSARIVM;

Iuxta Quatuor Sententiarum Libros quadripartitum.

Ex Doctrina Doctoris Subtilis, Diui Thomæ, Diui Bonauenturæ, aliorumq; Sacrorum Doctorum.

A R. P. PELBARTO DE THEMESVVAR
Ordinis Minorum de Obseruantia.

Tomus Quartus.

Opus profectò omnibus Scripturæ Sacræ Studiosis, præcipuè Theologis, Concionatoribus, ac Lectoribus, animarumq; Curatoribus summe perutile, & ab innumeris nunc expurgatum mendis.

CVM RERVM NOTABILIVM INDICE.

S. D. N. SIXTO V. Pont. Opt. Max. Dicitum.

VENE TIIS, Ex Officina Francisci Ziletti. MDLXXXVI. BEATISSIMO | DOMINO

Theologis, | Concionatoribus, ac Lectoribus, animarumq; Curatoribus summe | perutile, & ab innumeris nunc expurgatum mendis. | CVM RERVM NOTABILIVM INDICE. | S. D. N. SIXTO V. Pont. Opt. Max. Dicitum. [V. Sixtus pápa rézmetszetű képe -SIXTVS-V-PONT-OPT-MAX- aláírással.]

VENETIIS, Ex Officina Francisci Ziletti. MDLXXXVI.

Colophon: *EXPLICIT primus Liber Aurei Rosarij Theologiæ | ad Christi laudem per Religiosum & deuotum Patrem fratrem Pelbartum de Themessuar diui ordinis Sancti Francisci compilatus & consummatus, Anno salutis Millefimo quingentesimo. Die XXIII. Decembris. | FINIS.*

8° Czlap, Zilettus ajánlása:

NOSTRO | SIXTO QVINTO | PONT. MAXIMO. | és index $a-b_4 = 16$ sztlan lev.; $A-Z + A_a - G_{g7} = 239$ szzott lev. [A 4 sztlan levél s a 16. sztlan lev. **b** lapja üres.]

Tomus Secundus. [Hiányzik.]

Tomus Tertius. [Nyomdászjelvény.] VENETIIS, Ex Officina Francisci Ziletti. MDLXXXVI. |

Colophon: *FINIS, THOMI TERTII.* |

8° Czlap és index: $a_{1-8} = 8$ sztlan lev.; $A-Z + A_a - H_{h8} = 248$ szzott lev.

Tomus Quartus. [Nyomdászjelvény.] VENETIIS, Ex Officina Ziletti MDLXXXVI. |

Colophon: *Sacrum Theologiæ Rosarium à R. P. F. Pelbarto | de Themefuar ordinis Minorum de obfer – | uantia collectum, feliciter explicitur.* |

8° Czlap és index: $a_{1-8} = 8$ sztlan lev.; $A-Z + A_a - K_{k4} = 260$ szzott lev. [A 260. lev. **b.** lapja üres.]

Mivel a fenti leírást a RMK. III. 752. sz. alatt leírt szintén velencei 1586-iki kiadással nem tudtuk összeegyeztetni, összehasonlítás céljából elkértük a Magyar Nemzeti Múzeum csonka és a bécsi Udvari Könyvtár teljes példáját.¹ Az összehasonlítás után arra az eredményre jutottunk, hogy egyik példa sem talál a másikkal, mindenik között valami kevés eltérés található.

Mielőtt az eltéréseket vizsgálnók, lássuk mennyiben egyezik e 3 példa. A cím betüről betüre ugyanaz. A nyomás, beosztás, terjedelem, betük, fejlécek és díszek teljesen azonosak, úgyannyira, hogy első tekintetre címlap kiadásoknak kellene tartanunk. Pontosabb egybevetés után eltéréseket találunk.

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában csak a III. és IV. kötetek vannak meg. E kötetek címlapja a fenti leírástól abban különbözik, hogy a **Gryphius nyomda jelvénye** alatt ez áll: VENETIIS, Apud Ioan. Gryphium. MDLXXXVI. | Sumptibus Petri Bozolæ. || Mindkét kötet colophonja egyezik a fentiével.

VENETIIS, Apud Ioan. Gryphium. MDLXXXVI.
Sumptibus Petri Bozolæ.

¹ Hellebrant még csak a szeptérvári császári könyvtár példáját említi (RMK. III. 752.)

A bécsi udvari könyvtár teljes példájával való összehasonlítás már több eltérést eredményezett. A címlapon, mind a 4 kötetnél, a **Zenarius**

VENETIIS, Ex officina Damiani Zenarij. MDLXXXVI.

nyomda jelvénye mel-

lett a következő jelmondat

áll: VIRTUTIS SIC (balról) |

CEDIT INVIDIA (jobbról) |

A nyomdászjelvény alatt

pedig ez: VENETIIS, Ex

officina Damiani Zenarij.

MDLXXXVI. || Az első kö-

tet colophonja magában

foglalja a Zilettus colo-

phonját s hozzájárul még:

VENETIIS, MDLXXXV. |

A második kötet colo-

phonja: VENETIIS, Apud Franciscum Zilettum. | MDLXXXV. || A III. és IV. kötetek colophonja a Zilettus félén levővel egyezik.

A RMK-ban levő leírás a maga egészében egyik példára sem illik. Az előttünk levő példák mind 8-adrétűek s nem 4-edrétűek. Az I. és II. kötetek leírása talál a Zenarius félével, de a III. és IV. kötetek leírását egyik példára sem tudtuk alkalmazni. A III. kötet colophonjaként ugyanis ezt olvassuk: „Venetiis, Apud Ioan. Gryphium, M.D.LXXXVI. Sumptibus Petri Bozolae.“ Ezt a colophont egyik példán sem tudtuk felfedezni, hanem igenis a Gryphius féle kiadás III. és IV. köteteinek címlapján. A IV. kötet ívjelzése és a levelek száma ($A - Z + A_a - I_1 = 260$ szott lev.) szintén nem állhat meg, mert az ívek száma e jelzés szerint 32, a levelek száma pedig csak 256. Az előttünk levő 3 példa az ívek jelzésében és a levelek számozásában teljesen megegyezik, tehát ezek szerint helyesen így lesz: $A - Z + A_a - K_k 4 = 32\frac{1}{2}$ ív = 260 szott lev.

Hogy pedig nem pusztá címlap kiadások, hanem igenis önálló s egymástól csakugyan független nyomdai termékek, meggyőzően érezteti az alábbi táblázatos kimutatás, melyet az egyes levelek számozásának sajtóhibáiból állítottunk össze. E táblázat föltünteti az egyes példák között lévő különbségeket, tehát bizonyítékául szolgál annak, hogy a 3 kiadás nem egy és ugyanazon szedés lenyomata.¹

¹ A II. kötetből csak a Zenarius féle állott rendelkezésünkre.

Kötet	Zenarius	Zilettus	Gryphius
Tom. I.	14. helyett 22. 114. helyett 119. 150. jelzése hiányzik, 149. kétszer.	14. helyett 22. 114. helyett 119. 150. jelzése hiányzik, 149. kétszer.	Nem láttam.
Tom. II.	24. jelzése hiányzik, 25. kétszer. 106. helyett 108. 115. helyett 15. 153. helyett 133. 304. jelzése hiányzik, 305. kétszer. <i>A számok tulnyomó ré- sze cursiv!</i>	Nem láttam.	Nem láttam.
Tom. III.	48. jelzése hiányzik, 47. kétszer. 72. jelzése hiányzik, 71. kétszer. 105. nincsen számozva! 124. rendesen számozva! 130. helyett 122. 134. rendesen számozva.	48. jelzése hiányzik, 47. kétszer. 72. számozva, de nem a rendesen használt 2-ös számmal! 105. rendesen számozva. 124. helyett 117. 130. helyett 122. 134. rendesen számozva.	48. jelzése hiányzik, 47. kétszer. 72. jelzése hiányzik, 71. kétszer. 105. rendesen számozva. 124. helyett 117. 130. helyett 122. 134. helyett 143!
Tom. IV.	122. nincsen számozva. 131. nincsen számozva. 133. jelzése hiányzik, 134. kétszer. 146. helyett 246. 185. nincsen számozva. 190. helyett 180. 197. helyett 190. 208. helyett 203. 236. nincsen számozva. 260. rendesen számozva.	122. nincsen számozva. 131. nincsen számozva. 133. jelzése hiányzik, 134. kétszer. 146. helyett 246. 185. nincsen számozva. 190. helyett 180. 197. helyett 190. 208. helyett 203. 236. nincsen számozva. 260. rendesen számozva.	122. rendesen számozva! 131. nincsen számozva. 133. jelzése hiányzik, 134. kétszer. 146. helyett 246. 185. nincsen számozva 190. helyett 180. 197. helyett 190. 208. helyett 203. 236. nincsen számozva. 260. nincsen számozva!

Ezek után azt kellene kutatnunk, mi az oka, hogy Pelbárt e munkáját ugyanazon helyen és évben háromszor vagy talán még többször is kiadták. Lehetséges, hogy a nyomtatási év költött, de sokkal valószínűbb az, hogy e művet a velencei nyomdászok kelendőse miatt² többször egymásután, vagy ugyanegy időben, majdnem változtatás nélkül kinyomtatták.

Köblös Zoltán.

² 1586 előttről csak egy kiadása ismeretes *Hagenau. 1503—1508.* (RMK. III. 114, 125, 145, 151.) 1586 után 2 kiadásáról tudunk: 1., *Velence. 1589* (RMK. III. 792.) 2., *Brixen. 1590* (RMK. III. 803.) — *Szilády Áron*: Temesvári Pelbárt élete és munkái cz. munkájában (Budapest. 1880 58—59. l.) 1586-ból egyetlen kiadást sem említ.

Teleki Mihály levelezése.

Teleki Mihálynak az erdélyi fejedelemség történetében jutott nagy szerepe bőségesen indokolja levelezésének¹ közzé tételét. Két és fél évtizedet meghaladó időn keresztül a gyenge és ingatag jellemű Apafy Mihály fejedelem mellett az ő hatalmas esze, erős akarata ad irányt az erdélyi fejedelemség történetének.

Teleki Mihály politikai pályája Erdély történetének legmozgalmasabb, leggyászosabb, letragikusabb idejére esik. Török, tatár, német, magyar egyformán sanyargatta, dúlta, pusztította szegény, elárvult hazánkat. Teleki Mihály pályája kezdetén rövid idő alatt öt fejedelmet látott Erdély trónján, kik közül hármat (II. Rákóczi Györgyöt, Barcsay Ákost, Kemény Jánost) a sors tragikus halállal fosztott meg a tróntól, egy (Rhédey Ferencz) alig pár hónap múlva önként félreállott, csak az ötödik (Apafy Mihály) alatt jöhettek valahogy annyira rendbe az ügyek, hogy, habár sok viszontagság közt, természetes haláláig megtarthatta az uralmat.

Az említett fejedelmek közül Rákóczit, Kemény Jánost és később Apafyt Teleki Mihály teljes odaadással, kifogástalan hűséggel szolgálta, Rhédey Ferenczcel, ennek lemondása után is, megtartotta a *jó correspondentiát*, Barcsayval azonban, ennek fejedelemmé tétele után, mint Rákóczi hive, megszakította összeköttetését. Barcsaynak az első kötetben látható 10 levele — az utolsó kivételével — Telekihez, a Barcsay fejedelemségét megelőző időből valók.

Rákóczi György és Kemény János idejében Teleki még sokkal fiatalabb volt, rövidebb idő óta is szolgált, mintsem hogy alkalma lett volna államférfiúi nagy képességeit megmutatni. Működésének nagyobb és fontosabb része Apafy Mihály uralkodásának idejére esik, kinek teljes bizalmát bírta, ki egyformán nyugodott meg úgy hűségében, mint nagy tehetségében. Apafynak e bizalma juttatta Teleki Mihályt oly nagy befolyáshoz, hogy leginkább ő szabott irányt az erdélyi politikának. Azonban fiatalsága daczára okossága, mély belátása, a dolgok minden oldalról megfontolása, a viszonyoknak helyes mérlegelése és megítélése által előbbi urai előtt is nagy tekintélyben állott. Ezt bizonyítja anyjának 1659 januárius 8-ikán Váradon kelt levele, melyben ezt írja:

¹ A Széki gróf Teleki család és a M. Tud. Akadémia költségen kiadja a Magyar Történelmi Társulat. Szerkeszti *Gergely Sámuel*. Első kötet. 1656—1660. Budapest, 1905. XXIV. 584 l. Második kötet. 1661—1663. Budapest, 1906. XV. 664 l.

„Mind itt, mind Erdélyben az a hire, hogy te vagy Rákóczinak egyik főtanácsa s igen haragusznak reád; reám is tereád nézve.“ Még inkább bizonyítják azon megtisztelő megbízások, melyekben a két fejedelem részesíti. Rákóczi 1658 év második felében a fiatal — 24 éves — Telekit küldi Bécsbe; Kemény János hasonlóképpen őt küldi Bécsbe 1661 májusban a német segély kieszközlésére; a háború folyama alatt ismét őt küldi ismételve Montecuculihoz, a német segély-sereg vezéréhez, hogy a had folytatása módja felett egyetértésre jussanak. Kemény eleste után, elárvult pártja, szintén Telekit tiszteli meg bizalmával s küldi Lipóthoz Pozsonyba, hogy a párt részére a király pártfogását, segélyét biztosítsa.

Teleki Mihálynak az erdélyi fejedelmek — főleg Apafy — mellett elfoglalt állása nemcsak lehetővé, hanem szükségessé tette a legszélesebb körű levelezést. Kemény János, Apafy, Bornemisza Anna, az erdélyi és némely magyarországi urak nagyszámú levelei mellett a marosvásárhelyi levéltárban megtaláljuk XIV. Lajos, Colbert és a lengyelországi francia követek és politikai ágensek, valamint Lipót király s az Erdélyben vagy Magyarországon működő német generálisok leveleit. Szokása lévén Teleki Mihálynak a vett leveleket gondosan megtartani, mely példáját utódai is követték, a marosvásárhelyi levéltárt a Teleki Mihálynak írt levelekre nézve csaknem teljesnek tarthatjuk, csak jelentéktelen lehet az, mi hiányozhatik belőle. Annál sajnósbban nélkülözzük Teleki Mihály leveleinek nagyobb részét, melyekből eredetiben csak néhány került vissza, egy pár száz pedig eredeti fogalmazásban vagy másolatban tartatott meg. A M. T. Akadémiában, a Nemzeti és az Erdélyi Múzeumban őrzött levelek csak részben pótolják e hiányt.

A megmaradt levelek nagy tömegében a legmagasabb politikától kezdve, a legcsekélyebb fontosságú dologig, minden található, a mi egy levél keretében előfordulhat. Nemcsak hazánk politikai történetére találunk tehát bennük megbecsülhetetlen adatokat, hanem számtalan más dologra is, mi minket a múltból érdekelhet, mint például a törvénykezés, közigazgatás, adózás, gazdasági kérdések, egyházi, társadalmi és családi élet, irodalom stb. stb. Magyar nyelvi szempontból is értékes kincsek vannak letéve bennök.

Az első kötetben az 1656 június 20-tól 1660 végéig kelt levelek vannak közölve. 1656-ban Teleki Mihály 22 éves volt. Ekkor kezdte megtartani a neki írt leveleket. Még nem nyomul előtérbe a politika; a levelek nagy része a család tagjaitól vagy Teleki Mihály fiatalkori barátaitól származnak. Közülök első sorban a női levelek vonják magukra a figyelmet, különösen a Petrelini Bornemisza család 5 nőtagjának levelei, u. m. Bornemisza Annának (Teleki Jánosné), Bornemisza Susánnának (előbb Kemény Boldizsárné, később Szentpáli Jánosné), Bornemisza Katának (előbb Bethlen Mihályné, később Bánffy Dénesné),

Bornemisza Annának (Apafy Mihályné) és Bornemisza Juditnak (Szabó Gergelyné) levelei. Érdekes mivelődéstörténeti szempontból, hogy Bornemisza Susánna és Teleki Jánosné nem tudtak írni, leveleiket íródeákok által íratják és olvastatják fel. Talán sajnálnunk kell ezt, főleg — a mint Teleki Mihály rajzolja, az „édes kedves, köszvényes lábú, szépen mosolygó, piros ajakú, vidám tekintetű, birsalma szájú“ Bornemisza Susánnára vonatkozólag, kinek leveleiben néha fel-fel csillanó jóízű humorát az írni nem tudás megbénította. A Bornemisza család említett öt nőtagja közül három özvegy — vagy a mint akkor írták, árva — volt, Bornemisza Judit és Bornemisza Anna, a későbbi fejedelemszony, szintén özvegy számba mentek, mert férjeik a lengyel hadjárat után, tatár fogságban sinylettek. Habár férfihoz illő erélyvel intézték e nők dolgaikat, mégis reá voltak szorulva fiatal rokonuk, Teleki Mihály, támogatására, tanácsára, főleg mikor a Rákóczi és Barcsay közötti versengés s a török-tatár dúlások miatt az élet úgy Erdélyben, mint Borosjenőben megnehezedett. Gyakran keresik tehát fel leveleikkel. Reá bizák egyes-bajos dolgaik elintézését; őt kérik jószágaik gondozására, hogy az ellenség pusztítása ellen oltalmazza, a fejedelemtől szerezzen oltalom-levelet azok védelmére; tisztjeiket tartsa rendben, szükség esetében fenyítse meg, a jövedelmekről számoltassa; szükség esetében új tiszteket állítson be. Még kisebb dolgokban is hozzá folyamodnak. Bornemisza Anna, a későbbi fejedelemszony, Teleki Mihályt kéri, hogy csináltassa meg eltörött kését, mert nincs mivel egyék; Bornemisza Kata őt bizza meg, hogy „cipellist“ csináltasson neki a fejedelem asszonyé mintájára, mert Annis (Kemény Anna) hibás mértéket vett a lábáról. Untalan kérnek híreket, mit nekik is szabad tudni; ők is szorgalmasan küldözik az általok hallott híreket. A három Bornemisza testvér (Susánna, Kata és Anna) leveleiben sok szó esik Apafy Mihály tatár-fogságáról, a fogságból kiváltásáról; a Bornemisza Kata leveleiben Bethlen Jánosnak ellene való hatalmaskodásairól.

Teleki Mihály fáradhatatlan buzgósággal igyekezik e megbízásokat teljesíteni. Az asszonyok jószágaira protekcionálist szerez, vallató parancsolatokat; felügyel az özvegyek jószágai kezelésére, a gazdaság folytatására, számadolttaija tisztjeiket, gondoskodik a jövedelmek befolyásáról, értesíti őket minden körülményről, a zavaros időkben gondoskodik biztonságban lételekről, mit Bornemisza Kata hálás szívvel ismer el. „Bizony édes Öcsém uram csak ezt az Kegyelmed jóakaróját, hogy mindenfelől tudósítanak emberséges emberek, az kiket Kegyelmed kért, nagyra becslöm, sőt ha tudom miben, megszolgálni igyekezem.“ Más helyen: „Ha Kegyelmed igaz atyafisága nem lőtt volna, énnekem bizony mindenem oda lőtt volna, de az Isten fizesse meg Kegyelmednek, hogy nem szánta oda menetelit mind ebben a félelmes időben is.“ Ismét

más helyen: „Megvallom, hogy soha nem hittem volna, hogy ilyen jó atyámfia legyen Kegyelmed, kiért Isten sok jót adjon Kegyelmednek.“

De legérdekesebb a női levelek közül Teleki Mihály anyjának, Teleki Jánosnének fiához írt levelei. E levelek érdekesen tükrözik vissza Teleki Mihály anyjának jellemét, ki sok tekintetben mintaképe lehetett az akkori magyar nőnek. Szókimondó, szilárd meggyőződésű, erős akaratú, határozott jellemű asszony volt. Szerette az igazságot, az őszinteséget, beszédben és cselekedetben az egyenes utat; ezt követeli fiától is. Keményen reá ír, ha csak sejti is, hogy fia letért az egyenes útról. Nem egy helyen úgy leczkérteti már 23—24 éves fiát, mintha 10—12 éves gyermek lenne. Túlságba is megy néha e tekintetben, mint ezt a 119. sz. a. közölt levele tanúsítja, melyet Teleki Mihály panaszos levél kíséretében küldhetett Bornemisza Katának. Bornemisza Kata szép intés kíséretében küldte vissza e levelet. „Látom a nénémasszony levelét, melyet Kegyelmednek ír ő kegyelme. Bizony dolog, hogy nem helyes az ő kegyelme írása, okát is nem látom, az miért kellene lenni annak a mód nélkül való írásnak. De még is, mint jó fiú, csak az engedelmességgel győzze meg Kegyelmed ő kegyelmét. Kérem is Kegyelmedet, hogy tegyen engedelmes választ az ő kegyelme levelére, ne haraggal, hogy az Isten áldását is várhassa Kegyelmed magára. Bizony dolog, édes Öcsém uram, hogy nem mondhatom, hogy nem nehéz volna Kegyelmednek; én bizony elhiszem, hogy nehéz elszenvedni, de még is édes Öcsém uram mutassa meg Kegyelmed, hogy nem oka semminek.“ Nem maradtak meg Teleki Mihálynak anyjához írt levelei, tehát nem is tudjuk kellően értékelni az anya leveleiben olvasható szenvedélyes kifakadásokat, miket különben nagyon enyhít a tiszta anyai szeretetnek bennök való megnyilatkozása. Maga mondja egyik levelében: „Ha énnekem volna, anya nálamnál egy jobb nem volna de énnekem csak nincsen, mert látja az én Istenem, hogy annyira elfogytam már, hogy ha futásra kell néznünk, egy pénzem nem leszen, kire kezem vessem.“ A törökök folytonos előnyomulása, az az által előidézett züllő állapot, jobbagyok engedetlensége, egyesek hatalmaskodása okozták az anyagi zavart; e bajokkal, fia távolléte miatt, a különben erélyes anyának kellett megküzdeni. A folyvást zsörtölődő anya nemes szívére vall fiának adott ezen intés: „Ne igyekezzél egy szegénynek is megcsalásában, mert fenn az Isten, látja . . . bizony megbüntet, ha mód nélkül való dolgokat cselekszel.“ Thúry Mihályt halálos ellenségének tartotta, de ennek halála után inti fiát, hogy árváiról jobban gondoskodjék: „hiszen te volnál az árváknak gyámola.“

Teleki Jánosné leveleiben sok érdekes részletet találunk, a török miatt már ekkor veszendőben levő Boros-Jenőről. E tekintetben érdekelnek figyelmet Thúry Mihály és Ujlaky László levelei is.

Az első kötetben vannak Teleki Mihály két legbensőbb fiatalkori barátjának levelei is. Bonis Ferencz leveleiből csak mutatványként van közölve 7 db, míg Dalmadi Istvánnak 35 levelével találkozunk. Ez utóbbiak történeti szempontból is értékesek, de Teleki Mihályra is sok jellemző vonást találunk bennök. Boros-Jenő török kézre jutása után így ír: „Kegyelmed kárvallásán... bánkodom. Csak Isten éltesse Kegyelmedet, oly virtusokat látok Kegyelmedben, leszen Kegyelmednek jószága s egyéb java is.“ Más helyen: „Annyira megnyugodtam Kegyelmedben, az úristen úgy áldjon meg, hogy minden barátom felett Kegyelmedet legigazabbnak tartom hozzám, kit tapasztaltam is Kegyelmedben.“ Mint igazi barát, ballépésére is figyelmezteti: „Nem csodálom, hogy urunk fél kedvvel van Kegyelmedhez, mert talán hire nélkül mátkásodott meg, kinek nem kellett volna lenni, belső szolga lévén Kegyelmed. Javallom az házasságot, de az módot nem.“

Meg kell említenünk az első kötetben Bánffy Dénes 15 levelét. Bánffy Dénes 1659 augusztusban lépett Teleki Mihálylyal sógorsági viszonyba, Bornemisza Katával kötött házassága által. A közlött levelek a két sógor közti viszonyt a legelőnyösebb oldalról tüntetik fel.

Az első kötetben fordulnak elő Teleki Mihály első menyasszonyára, első házasságára s második feleségével való eljegyzésére vonatkozó levelek is. Teleki Mihály 1657-ben gondolt először házasságra s talán a nyugalmas családi élet után való vágy költötte fel benne azt a gondolatot, hogy megváljék az udvari szolgálattól. Anyja azonban és Bornemisza Kata meg Bornemisza Susánna úgy magyarázták szándékát, mintha Teleki Mihály Rákóczi Györgyöt ennek szerencsétlenné fordult sorsa miatt szándékoznék oda hagyni. Mindent elkövettek tehát, hogy szándékáról lebeszéljék, a mi végre sikerült is. Nagy megnyugvással írja ekkor anyja: „Hogy pedig írod, hogy akár süssenek, főzzenek, de mód nélkül uradat el nem árulod, ha mi kicsinyed van, mind elvesz is, igen nagy öröömre vagyon. Bizony édes Fiam, hogy ilyen temérdek hűségedet látom az uradhoz, kérem is az Istent, hogy ezen állhatatosságodban tartson meg mindhalálíg.“

Teleki Jánosné Pekri Ferencz leányát, Zsófiát akarta fiával elvétenni, de Teleki Mihály azt felelte, hogy a Pekri Ferencz uram leánya főember gyermekének való. Valódi oka az volt a feleletnek, hogy Teleki Mihálynak már más választottja volt Torma Borbála személyében. Anyja nem jó szemmel nézvén ezt a szándékot, Teleki Mihály az árva leányt nagynénje, Bornemisza Kata gondjaira bízta. Bornemisza Kata leveleiben gyakran tudósítja Telekit Boricza asszony hogylétéről. „Egy csókot is írhatnék Kegyelmednek, ha feltalálná Kegyelmed; keresse Kegyelmed itt az levélben“ — olvassuk Bornemisza Kata 1657 november 28-ikán kelt levelében. Boricza asszony azonban 1658 ápri-

lisben meghimlőzött, május 3-án meghalt. Boricza asszony temetéséről Teleki Mihály gondoskodik, kinek fájdalmát e csapás felett következtethetjük Teleki Jánosnének 161 szám alatt közölt leveléből, gyászát pedig Bornemisza Katának július 20-án kelt leveléből: „A fekete köntöst pedig Kegyelmed elvetheti, ha urunk nem engedi tovább viselni.“

Boricza asszony halála után anyja kívánságára kész Teleki Mihály Pekri Zsófiát nőül venni. A leánykérőkként szereplő Veér Zsigmond és Veér György 1659 márczius 9-én kelt leveléből jellemző e következő kis részlet: „Ez a mi hűgunk iszonyú finnyás; azt mondja, hogy ő olyan üszögös Szent Péter-forma emberhez nem megyen. De addig hányók-vetők hetvenhétféle mesterségünket, felelénk felőled, hogy ha rút vagy is, de emberséges vagy, szolgálatra való vagy s minekünk atyafiaknak tetszel . . . annyira vivők hűgunkat, hogy Kegyelmed már bátorságosan idejöhethet, látni jó reménység alatt.“ Egy nappal később Veér Zsigmond: „Csak Isten hozza Kegyelmedet (de igen szépen megmosdjal Öcsém), úgy gondolom, megfoghatjuk a madarat.“ Nevezett év nyarán volt az esküvő. De az új házaspár nem sokáig élvezhette a nyugalmas házassélet boldogságát, mert Teleki Mihály már október 18-án Belényesről ír az ifjú menyecskének levelet.¹ Utolsó levelét 1660 januárius 6-án írja a N.-Szebent ostromló Rákóczi Gy. táborából. Februárius 18-án pedig Dalmadi István Teleki Mihályt ennek felesége halála alkalmából részvevő sorokkal keresi fel. Még ezen évben új házasságra gondolt Teleki Mihály. Nem kellett sokat keresnie, hogy kit vegyen el, mert özvegy Toldi Miklósné, Veér Judit szépsége által, szellemessége és nyugodt megfontolt okossága által meghódította a fiatal Telekit, ki első feleségének írt leveleiben sem felejtette el több ízben üdvözölni a szép özvegyet. A rokonsági akadályt könnyen elhárították s az első kötet végén előforduló 4 levelet már mint jegyesének írja Veér Juditnak.

Ha még megemlítiük, hogy Bánffy Dénes és Bethlen Farkas 480., 481., 484. számú leveleiben Telekinek ő felségéhez Bécsbe való küldetéséről van szó, melyre a nádor ígért költséget; hogy Teleki Mihály deczemberben kelt leveleit Kemény János környezetéből, Maros-Vásárhelyről és Szász-Régenből írja, az első kötet vázlatos ismertetését kimerítettük.

A második kötetben 1661, 1662 és 1663 évekből 456 levél van közölve. E levelek közt a családra vonatkozó vagy baráti levelek száma már jóval kevesebb, mint az első kötetben, ellenben sokkal nagyobb

¹ Teleki Mihály levelei a legnehezebben olvashatók. Kivételt képez az a 10 levél, melyet Pekri Zsófiának címez; ezekben a szép szabályos betűk, mint gyöngyszemek sorakoznak egymás mellé, valószínűleg az olvasásban gyakorlatlan feleség kedvéért, kinek megmaradt 12 levele szokottnál nagyobb, gyerekes jellegű betűkkel van írva.

tért foglal el benne a politika. Különbözik a második kötet az elsőttől abban is, hogy míg az első kötetben magának Telekinek csak 23 levéllel találkozunk, a másodikban már 149 levéllel van képviselve. A 149 levélből 78 feleségének, Veér Juditnak, szól, a többi különböző személyeknek, köztük anyjának (5 levél), Lónyai Annának, Bánffy Dénesnek, Apafynak, Bornemisza Annának stb. Ez utóbbiak részben eredeti fogalmazásban vagy másolatban maradtak fenn. Teleki ugyanis, mikor kövárvidéki főkapitány lett (1662 febr.) szokásba vette fontosabb leveleinek konceptusát vagy másolatát megtartani, mik a marosvásárhelyi levéltárban megmaradtak.

Az a törhetlen hűség, melyet Teleki Mihály előbbi ura, Rákóczi György iránt tanusított és általánosan elismert fényes tehetségei, jó ajánló levél voltak Teleki Mihály mellett az új fejedelemmel, Kemény Jánosnál, kihez csatlakozott s kivel rokoni kötelék is fűzte össze nagy-nénje Bornemisza Susanna révén, ki Kemény János testvérének, Boldizsárnak volt özvegye. Előmenetele biztosítva volt Kemény János mellett, ki a török foglalásai által vagyontalanná vált ifjút 1661 elején ideiglenesen Paszmossal ajándékozta meg. Ide hozta anyját s fiatal feleségét Veér Juditot, kivel 1661 februárius 25 vagy 26-ikán kelt egybe. De a családi élet örömeit ezúttal is csak néhány napig élvezhette, mert szolgálatra az új fejedelem, Kemény János mellé kellett sietnie. Már márczius 13-ikán Buzából, 15-ikén pedig Radnótról, a fejedelmi udvarból ír feleségének. Teleki a tél és tavasz nagy részét a fejedelem udvarában töltötte, májusban Kemény János megbízásából Bécsben járt, június 9-ikén Czegéből tudósítja édes szerelmes, gyönyörűséges feleségét, hogy mielőtt hozzá sietne, becsületesebbnek ítéli a bécsi útról a fejedelemnek jelentést tenni, tehát Radnóra kell sietnie. Még ki sem pihenhetett a bécsi út fáradalmait, mikor június 26-ikán a fejedelem rendeletét vette, hogy szép csendesesen, remegés nélkül indítsa házanépét Dés felé, mert már a török Erdélyben volt. Ezen időtől fogva Teleki egész a nagyszöllősi csatáig állandóan a fejedelem szolgálatában volt vagy ennek táborában, vagy megbízásából a német táborban. Legfőlebb egy-két napig lehetett otthon. Annál sűrűbb volt a levélváltás. E levelek nagyon méltók Teleki jövődő életrajza-írója figyelmére, mert eddig ismeretlen oldalról ismertetik meg Telekit. Fényes bizonyosságai annak, hogy mily tiszta érzés honolt, ezen eddig ridegnek ismert ember szívében. Nem fárad ki a folyton epedő, a férj életéért remegő, sűrű könnyeket hullató feleség vigasztalásában, bátorításában. Váltig inti, hogy ne búsuljon, ne törje magát, ne bántsa meg Istent a mód nélküli búsulással, jobban adja Isten még a dolgokat, kinek oltalmába is ajánlja édes szerelmes, kedve szerint való, kedves, édes Juditját, gyönyörűséges feleségét, a ki nélkül élni sem kívánna. Két levél érde-

mel különös figyelmet, az 1661 szeptember 10-ikén írott, mely a bizonytalan jövő hatása alatt íratott és az 1662 januárius 21-ikén kelt levele a nagyszöllősi csata előtt. Mindkettőben búcsúzik feleségétől, megható szavakban kéri bocsánatát, ha rövid együtt-létök alatt valamivel megbántotta; fájdalommal említi meg, hogy egy órát sem érhetett csendesen vele, mert nem engedték, egyúttal gondoskodik felesége jövőjéről végrendeletében. Ez utóbbi levelére Veér Judit válaszát nem ismerjük; az előbbire szeptember 18-ikán válaszolt: „Isten áldja meg Kegyelmedet, hogy énreám oly szorgalmatos gondot visel, kit én még gondolni is nem tudtam olyan mélyen. Noha Kegyelmed sok helyen vigasztal is, hogy ne búsuljak, de éntülem bizony nem lehet mindaddig is, míg ennek a harcnak vége nem lesz. Bizony többek azok az órák, az melyben az én szemeim könyvesek s az én szivem úgy vagyom, hogy ha sokáig így leszen, nem tudom hová kellennem, mert az Kegyelmed énhozzám való jó volta igen jut eszembe s az én Kegyelmed nélkül való nyomoruságos életem is.“

E kötetben van Kemény János 15 levele is. Az év elején kelt leveleiben pénztelenségéről panaszolkodik, hogy talán katonái a fizetlenség miatt rettenetes gyalázatára eddig el is oszlottak; neki — hitire — nincs honnan fizetnie; nehezen esik ilyen megjárásodtatása.

Talán a pénz hiánya volt egyik oka, hogy Bánffy Dénest, kit Kemény János az év elején Kászonyval Bécsbe küldött a német segély kieszközlésére, itt időzése alatt kellőleg nem támogatta. Keserűen panaszolkodik Bánffy áprilisi két levelében, hogy sem kellő instrukcióval, sem plenipotenciával, sem a szükséges pénzzel nincs ellátva; e mellett 5—6 héten veszi a fejedelemnek egy levelét. „Hiszem ez ügyben júni-menni kellene az postáknak“. „Azonban küldjön ő nagysága mást, ki talán mind eszével s mind egyébíránt énnálam szerencsésebb leszen“. Ez mégis éppen Teleki Mihály volt, kit — mint fennebb említettük — Kemény János csakugyan felküldött Bécsbe Bánffy mellé.

A nagyszöllősi csata után Kemény János párthívei is bizonytalan-ságban voltak a fejedelem sorsa felől, azért tartózkodtak a Bécsbe felküldéstől. Bánffy Dénes 1662 februárius 16-ikán értesíti Telekit Kemény János elestéről, „kardja, egyebe kezeknél van az pogányságnak“. Rhédey Ferencz februárius 17-ikén, Técsőn kelt levelében még azt írja, hogy ő nagysága felől még ama bizonytalanságban vannak. Az elárvult párt főbb emberei azonban igyekeznek szervezkedni. Telekit kővárvidéki főkapitánynya tették, ki egy, a kötet megjelenése után napfényre jött, februárius 21-én írt levele szerint már Kővárban volt. Megtisztelő bizalomnak volt kifolyása a főkapitányságra emelés, de a megbízás nagyon kényes természetű. Telekire sok vesződés várt a pusztá klostromban, a mint fentebb említett levelében Kővárt nevezi. Fokozta a nehézséget

az, hogy a magyar prezidium mellett német is volt a várban, függetlenül Telekitől, a szatmári német parancsnok alá rendelve, mi nem egy ízben súrlódásra adott okott. Az őrség ellátása is hópénzzel, ruházzal, élelemmel a több ízben kipusztított vidék jövedelméből nehezen ment, mint ezt a Lónyai Anna özvegy fejedelemasszony nyúl és Kemény Simonnal váltott levelek tanúsítják. Meg is fogamzott benne a vágy, hogy terhes hivatalától szabaduljon, mint ezt Lónyai Anna egyik levelének következő részlete bizonyítja: „Igen számlálja Kegyelmed, hogy már fél esztendő ott eltöltött; vonja utánna csak a többit is, mert gyönyörűséges lakóhely Kővár. Bizony elhisszük, hogy sokan nem gyönyörködnek a Kegyelmed ott lakásában, de mi annál inkább kívánjuk, hogy Kegyelmed ott lakják, hogy sem azok lakják, a kik bánják, hogy Kegyelmed ott lakják“.

Kemény pártja 1662-ben abban reménykedett, hogy német segíellyel Apafyt megbuktathatják, kedvök szerinti fejedelmet választhatnak. Járatták is embereiket (Sámsondit, Macskási Boldizsárt, Keresztesi Pált, Bethlen Farkast) Bécsbe megsegítésért. Ilyen célból volt 1662 júniusban Teleki is Pozsonyban Lipótnál. De üres biztatásoknál, ígéreteknel, hitegetéseknél egyebet nem kaphattak. Még csak azt sem érheték el, hogy a törökkel 1662-ben kötött fegyverszünetbe ők is befoglaltassanak. Ily körülmények között Kemény Simon 1662 júliusi vállalata Apafy ellen nem sikerülhetett. Kolozsvár alól eredmény nélkül kellett visszatérnie. Bánffy D. július 12-ikén kelt levele szerint nem volt most semmi keresni valójuk Erdélyben. Találó megjegyzést tesz e vállalatra a szókimondó Teleki Jánosné július 16-iki levelében: „Jobb lett volna be sem menni, csak azért, hogy látogassák az országnak pusztaságát, ők is pusztítsák, az mi még meg maradt. Ha csak marha hajtani tartjátok az németeket, az még nem nagy vitéség. Török elég volt, csak mertetek volna. Ha mindenkor csak Bécsben kell ordinanciát kérni járn, addig elvégezi az török. Nem sok hasznát látom a Bécsben való járkálásoknak még eddig. Tudom, mindezekre azt mondod: nem énréám bizták. Nem is ugyan, de ne is adjatok az nyereségében.“

A csalódások keserű érzése keltette fel a Kemény-párt híveiben az Apafyval kibékülés gondolatát. Bornemisza Anna fejedelemasszony tette meg a közlekedésre az első lépést, írván testvérnőjével Bornemisza Susánnának, hogy látogassa meg. Bornemisza Susanna Teleki Mihálytól is izenetekkel ment Erdélybe 1663 januáriusában második férjével Szentpáli Jánossal. E közeledés következtése, hogy az év elején tartott szász-kézdi országgyűlés amnesztiát adott a Kemény-párt kibujdosott tagjainak Kemény Simon kivételével.

Voltak kik táplálni igyekeztek a gyanút Apafyban Teleki Mihály ellen. A török is még mindig Erdélyben tartózkodott, nem volt tehát

bátorságos Erdélyben megjelenie. A fia életéért remegő Teleki Jánosné mindent elkövet, hogy fiát elhamarkodott bejövételtől távol tartsa. A nagy hatalmas Istenre kéri ne siessen, ne hirtelenkedjék, vigyázzon az életére, a török biztatásában ne bizzék, mert méz alatt mérget talál. 1663 április 1-én kelt levelében¹ így ír: „Akárki mint adja azt tanácsul, hogy ilyen ember kellene az fejedelem mellé, mint te vagy, de ülj veszteg; a ki eddig adta a tanácsot neki, ezután is az adja; mert voltak olyan hamis nyelvű emberek is, a kik azt mondták, hogy két fejedelmet megöletted, netalán ezt is megöletnéd. A nagy Istenért kérlek, a míg lehet, ülj veszteg addig Kővárban; talán Isten egyfelé elválasztja immár dolgokat.“ Teleki Mihály hallgatott is anyja tanácsára, mert jóllehet Bornemissza Anna már május 12-ikén írta, hogy nem ártana berugaszkodnia; jóllehet Apafy Mihály a maga részéről is megerősítette kővári főkapitányságában, melyet az elébbi fejedelem asszony, Lónyai Anna, készült — sőt már kezdette — ellopkodni tőle; jóllehet már annyira jutott költségtelensége miatt, hogy attól kellett tartani, hogy koldús vagy katona lenni lesz kénytelen; jóllehet másfelől Lipót kegyeivel biztatgatta, tehát talált volna helyet szabljájának, ha becsülete engedte volna megtagadni hitét s elhagyni azokat, a kikkel eddig együtt küzdött: de sem az utóbbira nem volt képes, sem az Erdélybe menetelt el nem hamarkodta. Biztosította ugyan Apafyt hűségéről: „Ha gyermekségemben egyik uramnak elárulásával másnál kenyeremet nem kerestem, már mikor elmém inkább-inkább érdegelik, nem követem, hanem Nagyságtokat is olyan hűséggel igyekezem szolgálni, mint elébbi uraimat“ — de az Erdélybe bemenetelre nézve megvárta az alkalmas időt. Mielőtt azonban útra indult volna, Cob és Kátony Márton által a bécsi udvar részéről is biztosítást kívánt, hogy Erdélyből visszatérve, Kővárban eddigi méltóságát minden akadály és megszorítás nélkül elfoglalhatja, miről készséggel biztosították, számítva arra, hogy Teleki Apafyval kibékülve, az őt környező törökös érzelmű tanácsosok befolyását ellensúlyozhatja. 1663 szeptember végén indult először Erdélybe, hol már megelőzőleg fejedelmi donációban Szentpétert kapta; ugyanezen év decemberében másodszor is Erdélybe ment; ezúttal találkozott Teleki először Apafyval, mint fejedelemmel, megtörtént a teljes kibékülés és Teleki Mihály elfoglalhatta Apafy tanácsában az őt megillető helyet.

Dr. Gergely Sámuel.

¹ Ez a levél hibásan van keltezve márczius 1 kelettel április 1 helyett; elnézésből a rendezéskor hibás helyre osztatott.

Br. Wesselényi Miklós levelei anyjához Cserey Helénához.

Második közlemény.

27.

Nro 3°. Béts, Febr. 22-ikén, 822.

Kedves lelkem jó Anyám!

Széchényinek holmi aprólékos dolgai mián, az indulásunknak 1° Martii kell haladni. Az Utunk fog Lintz, München, Strassburg felé Párisba menni, a' hol vagy 3 hetet mulatván Calaisnál fogunk Angliába által menni. Itt a Fársáng nagyon vigon el telék, én másként benne nem részesültem, hanem az utolsó Redotera fel mentem, mely igen szép, de a rettentő tolongás mián képtelen rekkenő volt. — Már el tölt a' Fársáng, 's azoknak is a' kik dévalkodva használták, már most tsak anynyi hasznok van benne, mint nekem a' ki semmi részt se vett. — Itt száraz, némelykor hideg, de igen szép napok járnak. — Az Anglus Nyelv igaz hogy véghetetlen munkámba került, de már hálá Istennek beszélek, jól ugyan még nem, hanem egy-néhány heti gyakorlással reméllem, hogy jól 's fojvást fogok beszélni. Az itt lévő Anglus esmerősimmel 's Széchényivel többnyire anglusul beszéllek. Széchényi 's minyájon az esmerősök édes Anyámat tisztelik. — Wertau is itt vagon 's tiszteli édes Anyámat, ő tavasszal megint Lovat vásárolni bé fog menni Erdélybe. — Azt hallottam, hogy a' Görtsöni Dominium el fog adodni 's Wass Dániel veszi. — Ugyan kár, hogy nints pénzünk 's ha a' Bátyáim másnak engedik, nagyon fognak hibázni. (Igy! befejezetlen.)

28.

Nro 36° Bétsbe, Mart. 1ejen 822.

Kedves jó Anyám!

Ma délbe indulunk. — Képzelheti édes jó Anyám, mely sietséggel írom ezt, annyival is inkább, hogy Luigietol le vivendő Leveleket is kell még írnom. — Luigi vagy két nap mulva indul le, holmi aprólékos portékáimat, a' mit magammal nem viszek, viszi le. Innen Pestig a Dunán, onnant szekerekkel Debretzenig, a' hová már jrt Csáky Sándor, hogy Forspontot kaphasson Margitáig a' honnan az ő alkalmatosságával vite-tődik Síbora. — Szintén nehezen esik a' szegény Luigietol valo meg válás, de nekem is neki is jobb így, mert nekem koránt sem leszsz olyan költséges 's szükségem pedig valójába nints réa, neki pedig ámbár

most jól vagyok, de a' Doctorok vélekedése szerént is az egészsége igen gyenge a nagy utazásra. — Kezeit alázatosan csokolom 's maradok

Kedves jó Anyám

engedelmes fia *Wesselényi* s. k.

P. S. Ez után lehet, hogy olyan gyakran nem fogok írhatni, mint eddig, de azt méltóztasson édes Anyám se nekem rossz néven venni, se valami betegséget vagy egyéb bajt okának tulajdonítani.

29.

Strassburg, Mart. 11-kén 822.

Kedves jó Anyám!

Stuttgartból lehetetlen volt írnom. Utazásunk nagyon sietve megyen, 's azon rövid időt. a' melyet egy-egy helyen töltünk jól kívánván használni, olyannyira el vagyunk járással, nézéssel, vizsgálással, olvasással foglalva, hogy a' mit leginkább ohajtok, kedves jó Anyámnak írni, azt is csak nagyon sietve 's röviden tehetem. — Mint *Münchenbe*, mint *Stuttgartba* nagyon jól fogadtattunk, Széchényi által igen szép esemerekségeket csináltam 's valójában nagyon jól mulattam magam. — Széchényi sokkal jobb utozo társ, mint a' mint gondoltam is. — Én hálá az Égnek igen egészséges vagyok, egész törekedésem az hogy sokat és észszel lássak és halljak, 's reméllem hogy legalább ostobábban nem fogok haza vissza térni, mint a' hogy el jöttem. Innen 2 ora mulva indulunk Párisig tsak Epernébe fogunk vagy 2 napot mulatni, a' hol van a' Champagnernek valóságos hazája 's a' hol az aval 's a' szőlővel való manipulatiot égy kevésbé meg akarjuk nézni. — Legfelyebb 20-ik Mart. reméllem, hogy Párisba leszek. — Itt való mulatásunk azt hiszem valami 3 hetet fog tartani. Itt már a' frantzia serénység 's ügyesség már kezdődik. — A közös költségeinknek én 3-ad részét fizetem, nem éppen oly nagy a' költség, a' mint gondoltam, pedig igaz, hogy nem vesztegetünk, de semmit is magunktól nem vonunk meg. — Párisból reméllem többet 's hosszasobban írhatok. — Kelemt, Pöllnitzet 's Intzét szívesen köszöntöm. — Kezeit alázatosan tsokolván fiui tisztelettel maradok

Kedves jó Anyám!

híven tisztelő fia *Wesselényi* s. k.

P. S. A mint utolsó levelemben is irtam az Adressem tsak enynyi:

à Mr. le Baron Wesselényi

à Londres

à l'ambassade d'Autriche.

30.

Nro 40. Paris den 16 Mart. — 822.

Kedves jó Anyám!

Strassburgból irt levelemben reméltem méltóztatta venni kedves Anyám. Onnan Nancy és Chaolons felé 13-ik Epernaybe érkezünk. Ott vagyok a Champagnernek leghiresebb bortermő helye. Mr. Mœthoz

a' kit Széchenyi esmert mentünk egyenesen, ez a' gazdag birtokos a' leg nagyobb vendégi szeretettel fogadott. Meg jártuk vele a' szőlőket, 's az igen szép pintzéit, melybe ezennel 800.000 Butellia bor vagyon. Ó tölle veszik az Anglus, frantzia, Muszka etc. Udvarok Boraikat. — Láttam 's végére jártam az egész ide valo szőlő miv modjának. — Ebéden sok féle veress, — fejeér, — ó, — ujj, — mussirozó — s nem mussirozó a' leg fainabb borokkal tractált. — Ide 14.-ik estve érkezünk. Párisnak tekintete kivált estve valójában tündéri, 's minden arról formált képzeteket felyül mul. Tegnap 's ma minden felé valo futkossással 's nézéssel tölt el. — Én hálá Istennek nagyon egészséges vagyok. Széchenyi tiszteli édes Anyámat. Ó valósággal igen jó uti-társ; bizonyos vagyok benne, hogy más akármí moddal ha tettem volna meg ezt az utat fél anynyit se láttam 's tapasztaltam volna. — Eddig elé, Bétsből való el indulásunk olta tett költségeinknek reám jövő része mind öszve teszen 188 fl. Conv. Pénzt és 400 francot. — Kelement s Pöllnitzet szivesen köszöntöm. — Méltoztatik meg engedni kedves jó Anyám, hogy ily röviden irok, de ki fogom potolni, tsak az itt lételnek kábitó napjai teljenek el. Kezeit fiui tisztelettel csokolja

hiven tisztelő fia *Wesselényi* s. k.

31.

Nro 41. Paris 24.-ik Mart. — 822.

Kedves jó Anyám!

Ezen holnap 16.-án innen irt 's egy Kurir által Bétsbe küldött Levelemet reméllem kedves Anyám méltoztatott venni. — Én hálá Istennek igen frissen vagyok, ha vétek nem volna azt mondanám, hogy egészségem felette jó, mert ki mondhatatlanul hizom. A' frantzia igen jó kost nagyon jól fog rajtam. — Hogy Páris nékem nagyon tetzik szükségtelen írnom 's erősítenem, tudom, hogy kedves Anyám külömben is meg hiszi. — Ennél szebb város, barátságosabb 's modosabb emberek, több idő töltés, jobb étel 's ital nem hiszem hogy valahol legyen. — A mi az itt valo mulatást legkellemesebbé teszi, 's minden örömmel való élést fűszerezi, az hogy az ember minden unalmas feszességtől ment 's az illendőség határáig a legnagyobb szabadságban élhet. — Itt a nevezetesebb helyeket 's dolgokat már jó részt mind meg néztem. A volt Musée Napoleon most Musée du Louvre ez uttal be van zárva mivel holmi igazításokat tesznek benne, hogy ezt nem láthatom nagyon sajnálom, valamint a' Pantheon, a' hol vagyon a' Rousseau, Voltaire 's más Nagy Emberek temetője, ezt az uralkodás félelmes volta a' publicum szeméi előtt el rejtette, minden szabadabb gondolatok' vagy emlékezeteknek csak fel ébredésétől is rettegven. — A Deputatusok Kamarájába már több izbe voltam, ezen nevezetes gyűlést nagyon szép látni 's azon esmeretes embereket hallani. — Tűz, sokszor gorombaság, de még többször elmésség uralkodik a' Beszédekben, sajnálva kell látni, hogy nem valo hazafiui buzgoság, hanem önnön szeretet, fényleni való vágyás, 's gazdagság vagy hivatalok szomja szaggatja őket oly külömböző részekre 's fegyvereztetli fel egymás ellen a' legmérgezőbb viaskodásra. Sokan a' *bal részről* oly szabadon beszélnek, hogy a' royalisták 's ultrák mint elkerülhetetlen dolgot jövendőlik hogy ezen Kamarának

szélyel oszlása után azon Deputatusok bizonyosan el fognak fogattatni. — A' gondolkodás módja nagyon nyughatatlan, szoros rend 's nagy ügyelet zabolán tartja a' Nemzetet, de nem sok kell 's a' leg kisebb alkalmatossággal ki fog törni. — Nem lehet gondolni, hogy menyire ragaszkodnak a' meg holt corsicai ember fiára függesztve. — A' Theatrumok nagyon jók, főként a Szomoru Játékokba *Tálmának* látása minden képzeleteimet felyül mulja. — A Ballettek 's Operák is nagyon jók, 's főként a' Gratiáknak a' Mesterséggel való bájolo szövetsége az, a mi sokkal felyül emeli a' Bétsieknél. — A' sétáló helyek, a' Tuileriák kertje, a' Boulevardok, a' Champs Elysées, a' Bois de Boulogne, Palais Royale etc. nagyon szépek, nem tsak izléssel 's csinossággal valo elrendelésekért hanem a' sétálóknak végtelen számu tarka csoportjaiért a' Bétsieknél hasonlíthatatlanul szebbek. — Az egész városnak nyájosabb tekintetet ad, hogy az utzák többnyire szélesek és a' Házak nem felette magosok, többnyire tsak 2 vagy 3 emeletűek, hanem nagyon kár, hogy a' Piatzok 's utzák tsinosabbán nem tartatnak. — A Környékbe voltam: *St. Denisbe*, a Királyok régi Temetkező-helyek. — Mal-maisonba; ez most az orosz országi volt vice királyé Eugené, de a' ki nem lakik frantzia országba, itt nevezetes a' Napoleon dolgozó háza 's kitsiny Bibliothecája, mely éppen abban az állapotban van, a' mint ő H. Helenába valo elindulása előtt itt még 4 Napot mulatván, azt hagyta. — *St. Cloud*, a' hol a' kir. Familia a' Nyarat többnyire tölteni szokta, nagyon szép és pompás. — Párist felette drága helynek nem lehet mondani, itt a' hol szállva vagyok *rue Richelieu à l'hôtel des princes* fizetek napjára 4 francot. Enni lehet jól 4 vagy 5 francal. — Midőn valahová megyek 14 francot fizetek egy igen tsinos cabriolettért napjára. — Széchényi is itt nagyon szállva, többnyire együtt ebédelünk, ő tiszteli édes Anyámat. — Itt sokáig nem mulatván nem tartottuk érdemesnek ily rövid időre esmeretéseket tsinálni 's magunkat aufführoltatni. — Éppen a' követünkénél voltam B. Vincentnál a' kinél ebédeltünk is, az itt valo követéségnél levőkkel is B. Stürmer, Binder, Sardegna, G. Merveldt, s' G. Bouttal meg esmerkedtem. — Holnap reggel megyünk Ramboulettre a' hol azon hires selyem-Juhok vagynak, valami 5 postányira fekszik innen, keddre újra vissza jövünk. — Innen Angliába azt hiszem a jövő holnap első napjaiba fogunk által menni. — Ha nekem Kedves Anyám irni méltoztatik az adresse tsak ennyi: *à Monsieur le Baron Wesselényi à Londre à l'ambassade d'Autriche*. — Kelement, Pöllnitzet 's Intzét szivesen köszöntöm. — Még innen fogok egyszer kedves Anyámnak irni, — addig is kezeit alázatosan csokolom 's hiv tisztelettel maradok

forron szerető engedelmes fia *Wesselényi* s. k.

32.

Nro. 42. Páris Mart. 29-kén 822.

Kedves jó Anyám!

Ambár nem régen irtam kedves jó Anyámnak, de egy Kurir menvén most Bétsbe nem mulathattam ezen bizonyos alkalmatosságot az írásra el. — A napokba Rombouilletten voltunk, a' király hires Spanyol Juhait meg néztük. A Fajta igen originális és tisztán van megtartva. A Juhak nem tsak fainságáért a gyapjunak, hanem annak bősé-

géért igen betsesek, vagynak Berbétsek, melyek 18 fontot is megadnak. — Mindazon által Magyar országon vagynak minden tekintetben éppen ilyen jók és fainok, sőt azt hiszem még fainabbak. A nevezetes Sevresi Porcellan Fabricat is láttuk; csínosságára, szépségre és elegantiára nézve nem gondolom, hogy azt semmi is felyül mulhassa. — A festetlenek olcsóbbak, mint a' Bétsiek, de a festettek sokkal drágábbak. — Láttam a' többi közt egy nagy vázent, melynek 36 ezer fránk az ára. — Rambouilletbe mint menve, mint jöve Varsaillba mulattunk. Lehetetlen, hogy ennél királyibb kastély 's kert existáljon, minden a leg nagyobb fénybe 's pompába vagyon. — Itt egész itt létünk olta a' legszebb kellemetesebb idő jár, minden zöldül, a' fák virágoznak, a' mezők a legelevenebben virítanak. Ha érzésem 's szívem kedves Anyámhoz 's Honnyomhoz nem vonzana, untalan, örökké itt szeretném lakni. — Igaz, hogy a' léhaságra 's korhelységre hajlandó itt lelke nemesebb részét, egészségét, pénzét 's egész lételét a' bujaságot lehellő 's szokatlan ingerekkel bájoló gyönyörűségekbe egészen 's örökre eltemetheti, de a kinek érzése 's lelke a' méltóbb 's valobb dolgok hiv érzése által a' hiabavalóságok nyilai ellen meg vagyon edzve, az igazabb 's nemesebb örömek, miveltebb gyönyörűségek 's hasznosabb foglatosságok közt jöholt is napjait nem töltheti, mint itt. — Ujságot nem irok, mert itt minden figyem a, Görögországi dolgokra vagyon függesztve 's azt kedves Anyámék az ott való Ujságokból hamarabb megtudhatják. Itt nagyon interessálja magát minden ember a' Görögökért. — Frantzia ország belső képpen éppen nints csendességbe, gyakran üt ki holmi, mint most közelebről a' Generalis Breton formalis párt-ütése, de még eddig mindég elnyomattatott, hogy az a' mi el rejtve oly nagyon forr, örökké el fog é nyomattatodhatni? az nagy kérdés. Magok a Frantziák kételkednek benne. — Még Angliába való menetelünk előtt fogok kedves Anyámnak egyszer írni. — Széchényi tisztelteti édes Anyámat. — Ő a legjobb uti-társ, a' kít lehet kívánni. — Igaz, hogy ő mindenben serénységgel 's fáradhatatlanul munkálkodó 's a leg nyughatatlanabb ember lévén, a' kít valaha láttam, engem sokat nogat, 's lassusággal 's gyakori késedelmességemmel sok baja van. De ez nekem ha alkalmatlan is, de nagyon hasznos, életre valóságra 's pontosságra szoktat. A' késő öltözködésnek már vége van. — Minden képpen egy ilyen embernek Társasága, a' ki e nagy világba annyit forgott, a' ki oly sok praejudiciumoktól ment, 's szüntelen való olvasással egész igyekezetét a' maga mivelésére fordítja, nagyon hasznos. Mi itten ezen lármás város varázsló gyönyörűségei között is a dél-előttöt itthon olvasással 's tanulással töltjük. — Nagyon örvendek, hogy legényt nem hoztam magammal, mert nagyon sokba kerülne, 's a' Széchényi Camerdinere mind a' kettőnket, mint hogy mind ketten szeretjük dolgainkat magunk igazítani, elegendőleg szolgálhat. — Egyedül való ohajtásom az, a' miért kérem a' jó Istent, hogy kedves jó Anyám napjaira áldását és kegyelmét halmozza, 's hogy egészségbe 's örömbe találhassa 's ölelhesse hiven tisztelő 's holtáig szerető engedelmes fia

Wesselényi s. k.

33.

Páris 4.-ik Apr. —822.

Kedves Anyám!

Éppen most indulok Széchényivel innen Normandia fele Angliába, nem akartam innen elmenni, hogy még egyszer kedves Anyámnak ne írjak, de ez uttal sietvén tsak anyit írok, hogy mi hála Istennek igen frissen vagyunk. — Szivemből óhajtom, hogy kedves Anyám a' leg kivántabb egészségbe légyen és maradjon. Első levelem Londonból fog menni. — Kezeit alázatosan csokolván fiui tisztelettel maradok

engedelmes tisztelő fia *Wesselényi* s. k.

34.

London 18 -ik Máj. —822.

Édes kedves jó Anyám!

Apirlis 19-kén irt Levelét ezen holnap 12-kén vettem kedves Anyámnak, édes vigasztalásomra szolgált abból kívánt egészségbe való lélelét látnom. — Hogy az olta nem válaszoltam fő oka volt ezen Curier elindulásának várása, más felől pedig többnyire utazásba voltam az olta is, 's tsak tegnap estve jöttem ide Londonba vissza. —

Newmarketből 11.-ik érkeztem ide 's 12.-ik esmét egy más excursionra mentem az ifiu Hertz. Lobkovitzal. — Megjártuk Oxfordot, Woodstock 's Blenheimot, — Windsort 's a' Kewi kerteket. — Mely felséges ország ez! Mennyivel ajándékozta meg a természet és meg mely sokkal többet tett a' találmányos 's munkás emberi ész s' erő! A virító mezők, a megfoghatatlan vegetatio, a' mindenben uralkodó csinosság 's jó izlés egy tündér világba képzelteni az embert lenni, 's egy örökös innepi kertbe gyönyörűség követi az utasnak minden lépéseit. — Itten Széchényivel (a' ki édes Anyámat tisztelteti) égy háznál vagyok szállva. Hertz. Eszterházi igen barátságosan vagyon hozzám, holnap nála fogok ebédelni, — Széchényi már több lovakat vett, én még egyet sem, szép-szerént az ár a nagy akadály, más felől pedig a' választásba kényesnek kell lennem. — A Courier sietőbben indul el mint gondoltam, azért nem is írhatok kedvem szerint 's csak rövidnek kell levelemnek lenni. — A plemtentia dolga még tsak abba van, -s talán haza menetelemig abba is marad. Itt se a mi törvényünkhöz telyességgel nem tudnak, se a déák irás nem igen megyen. — A nélkül, hogy a követségünk bele ne elegyedjen nem is lehetne a' dolognak megessni, — Eszterházit pedig hogy kérjem ezen dologra maga ellen; sokkal bajosabb effélet külföldön tenni, sokkal bajosabb effélet külföldön tenni, mint otthon gondolják. — Kelemennek ez uttal nem válaszolhatok a' sietés mián, de szívesen köszöntöm, valamint szegény Pöllnitzet 's Intzét is. Az Isten oltalmazza 's áldja a' kedves jó Anyám minden oráit. Kezeit alázatosan csokolván forro szeretettel 's méjj tisztelettel maradok

Kedves jó Anyám

szerető tisztelő fia *Vesselényi* s. k.

35.

Máj. 28-kán — 822. Londonba

Kedves jó Anyám!

Egy Kurir által ezen holnap 17-kén irt Leveletem eddig kedves Anyám reméllem régen vette. — Én hála Istennek igen frissen 's a' legjobb egészségbe vagyok. — A' Napokba künn voltunk Epsomba a' vers-futásokon, ennél szebb s elevebb tekintetet nem lehet képzelni, több hatvan ezer embernél nyüsgött tarka csoportokba többnyire szeren 's ló-háton. Az ugy nevezeit Derby-Stakes-t a' Hertzeg Yorknak egy 3 Esztendős v. pejj Moyses nevü lova nyerte, teszen mint-egy 3400 aranyot. — Itt a' legszebb idők járnak. A' Tavasz kellemeit soholt szelidebb nyajasabb formába nem lehet érezni, mint itt. — Még el indulásom olta Bétsből költségeimről kedves Anyámnak tisztán egyszer sem irtam. Imhol rövid foglalatja: Bétsből Párisig utunkra tett költségeinknek reám jövő része 42 arany.

Párisba 's a' Frantzia országba tett utunk Calaisig — — —	154	arany
Itt Angliába tett Utozásim, — lakásom — ételem — — —	200	—
Köntösök, Csi'smák (nagyon drágák), Fejérmü, öltöző Toilette, Beretvák et cet. — — — — — — — — —	100	—
	496 arany	

Ez magába véve sok pénz, de azt hiszem, hogy ilyen Utot ennél kevesebbel még senki se tett' olyan illendönn élve 's tisztességesen Utozva, annyi tapasztatást, látást, vizsgálást téve mint mi. — A minapi irt egy levelemben Kelemennek a' költségeimet nagyobbra tettem 's elevebb szinekkel festettem, de volta képpen ugy van a' mint ezennel irom, de instálom kedves jó Anyám méltoztasson Kelemen tsak az előbbeni Calculusom hiedelmébe hagyni, mivel ugy inkább iparkodik pénzt egybe szerezni: 's ámbár még eddig ahoz-képest a' költségeim oly sokra nem mentek, de sok van még hátra, 's a' nagyobb kiadásaim, vásárlásaim et cet. még ez után következnek, melyre nézve a' Széchenyi-től kölcsönözendő Pénz summája 's állapota szinte annyi 's olyan lészen, a' mint azt Kelemennek a' minap irtam. — Hogy meddig leszünk még Angliába, magam sem tudom. Minden esetre Septemberbe reméllem, hogy kedves jó Anyám áldott kezeit csokolhatom. — Junius első napján megyünk Yorkshire-be, onnan vissza jöve Scotiába tesztek égy utat. — Még Lovat égyet sem vettem, a' jó Ló itt se minden Bokorba terem. — A jó lsten szent oltalmába ajánlom kedves jó Anyámat 's fiui méjj tisztelettel maradok

engedelmes igazán szerető fia *Wesselényi* s. k.

36.

London Jul 4-kén — 822.

Kedves jó Anyám!

Már égy néhány napja, hogy haza irt Leveleim bé petsételve állanak várván a' Kurirnak el indulására, de ez sokkal későbbre történvén, mint a' hogy gondoltam, nem akarám el mulatni ezen későbbi Dátumról is égy két rendet írni. Én hála Istennek igen frissen vagyok, tsak a' szem-látomást való hizás nem kevésé szomorít, de hála Istennek legalább

van erőm el hordozására. — Most vagyok égy mén-lóval Alkuba, barna pejj, jegy nélkül, 15-ör nyert 's most hág 10 aranyért, 8 Esztendős, — ez sem felel meg egészen kívánságomnak, de a' fajtája megfizethetetlen jó. — A' napokba megyek újra Newmarketbe a' Juliusi vers-futásokra. — Kezeit alázatosan csokolván, méjj tisztelettel maradok kedves jó Anyám!

holtig tisztelő szerető fia *Wesselényi s, k.*

37.

London Jul. 8-kán 822.

Kedves jó Anyám!

Már ez a' harmadik levelem, a' melyet ezen Kurirral haza küldendőt irok. — A' Kurir menetele újra haladván a' Jul. 5.-kén (a' mint emlékezem) irt Levelem bé petsételése után vettem tegnap előtt a kedves Anyám irt betses Levelét. Mely örömmöm abból az édes Anyám jó egészségbe való létét érteni 's azt is hogy már valahára innen Angliából is méltoztatott töllem Levelet venni. — A Bétsbe én nékem küldendő pénz iránt éppen bizonyos terminust, nem tudván az oda való megérkezésemnek idejét, nem tehetek, hanem ezen Levelem vétele után méltoztassanak a' pénzt minyár fel küldeni, azt tartom jó lenne azt nem a' Diligençal tenni, mivel nagyon későn jön, hanem ha lehetne Mauksch által Wechsel-lel. A' pénznek Augustus végével Bétsbe kénék lenni. — Hogy megnyit méltoztasson édes Anyám küldeni, arrol semmit sem irhatok, mivel azt nem az én kívánságom, vagy szükségem határozhatya meg, hanem tsak az oda lent valo possibilitás.

Luigie iránt szó sem lehet, hogy ő előmbe Bétsbe fel jöjjen, igaz hogy erről tettem volt neki említést, de tsak azért, hogy vigasztalására legyen az el indulásomkor valo váratlan el maradásáért. — Jágert fogadni a' kedves jó Anyám igen helyes tanátsa szerént igen is fogok, de nagyon szeretném Frantz-ot, a' ki Kendefinél volt 's most Wesselényi Farkasnál van meg fogadni, *hogy ha Wesselényi Farkastól el menni szándékozik*, mivel onnan el tsalni vagy tsak el hivni is az lsten mentsen, azért instálom méltoztasson ezt Wesselényi Farkastól 's Frantzot meg tudakoztatni 's éngem arrol tudositani. — Éppen ma vettem meg azt a' Mén-lovat, a' melyről mult Levelemben említést tettem, az árrára nézve minden embernek azt kell mondani, hogy ezer aranyon vettem, de valójába itt helybe tsak 325 aranyba került.

Kezeit alázatosan csokolván hiv tisztelettel maradok
szerető tisztelő fia *Wesselényi s. k.*

38.

London Jul. 24.-kén 822.

Kedves jó Anyám!

Már valójába régen nem irtam kedves jó Anyámnak, ennek egyedül valo oka az országba valo elé 's hátra járásom. — Junius 24.-kén irt Levelét ezen holnap 13.-kán volt szerentsém tisztelni. Az Anglus Mén-ló vevésébe nem nagy szerentsém van. A' The Student, melyről utolso Levelemben irtam már esmét nem az enyim, szerentsémre még minek

előtte a' vásár végre hajtodott volna meg tudtam, hogy nem capax csikokat producálni, ezt annyival inkább sajnálom, mivel nagyon derék 's hires ló különben 's én már jó részt Mén-ló nélkül fogok haza menni, mert valójába semmit nem képzelek bajosobbat, mint itt jó 's főként hiba nélkül valo lovat kapni.

Egységem hálá a' Minden-hatónak jobb mint valaha életembe volt. — Itten még vagy 10 napot fogok mulatni 's akkor megyek Párisba, az ottan való mulatásom 's a' vissza való utommal, (mely azt hiszem a' Nederlandok felé leszsz) jó részt a' jövő holnap el fog telni, ugy hogy tsak September 10.-dike táján gondolom, hogy Bétsbe fogok lehetni. — Nagyon fájlalva értém a' Kelemen leveléből a' szegény jó Balogh halálát, — egy betsületes emberrel 's nekem egy igaz jó Barátommal kevesebb van ezen a' Világon, — mely nagyon sajnálom Háza-Népét! — Égy köny-cseppet áldozok vesztésének, 's emlékezetének örökös helyet érzésembe. — Széchényi kedves jó Anyámat szivesen tiszteli. — Hogy a' pénz szüke 's a' semminek is el nem adhatása mind inkább nő elég sajnosan látom a' hazunnat valo Levelekből, de a' hogy lehet azt reméllem tsak el tengünk lengünk, 's a' jó Isten nem hágy el. — Dr. Fazékas 's a' Pap róllam való meg emlékezéseket szivesen köszönöm.

29.-ik Julij. Ezen fennebb irt dátumrol költ leveletem égy Kurir menetelére várva mostanig nem küldém el 's ma a' kurir tsak későbbre menvén el a' Postán küldöm.

A' Mén-ló iránt ujra változott a' dolog állapotja — égy igen derék 's az említett *The Student*nél minden tekintetbe sokkal jobbat reméllem hogy fogok kapni, most vagyok vásárba iránta, hanem jóval drágább a' másíknál.

A' kedves jó Anyám kezeit alázatosan csokolván fiui hiv tisztellettal maradok

Kedves jó anyám

forron tisztelő 's szerető fia

Wesselényi s. k.

39.

Frankfurt den 15.-ten Sept. 822.

Kedves jó Anyám!

Ezen levelem meg érkezése előtt már reméllem Bétsbe fogok jóval előbb lenni. — Aug. 15.-kén hadtam el Angliát 's 3 Lovaimmal égygyütt szerentsésen által jöttem Ostendébe, onnan per Bruge, Gant, Brüsselbe, 's egy néhány apro excursiók után, melyeket Nederlandba tettem, Luttich, Aachen—Cöln—Coblentz 's Mainzon által tegnap előtt ide érkeztem szerentsésen 's Lovastol-ebestől-kutyástól igen egésségesen. — A' Lovaimmal nem utazom ugyan égygyütt, hanem egy igen biztos emberem van velek 's örökké ugy küldöm, hogy a' Nagyobb városokba találkozzom velek. — Magam többnyire Diligençéal utaztam eddig jöve, — innen egy Lehnkutschert fogadtam, a' ki 100 ft C. p. Regensburgig viszen 5 nap alatt, onnan mást fogadok 's reméllem hogy innen 10 nap alatt Bétsbe lesznek. — Széchényinek Párisba dolga lévén Doverből Calaisba ment által 's az olta meg váltunk egymástól, de a'

leg váratlanabb öröömre tegnap itt esmét találkoztunk, mind azon által néki más felé kelletvén menni, nem fogunk Bétsbe együtt utazni. — Itt még vagy két nap mulatok, mivel több esmerősseim lévén igen jól mulatom magam. — A' Lovaimat tegnap dél után küldöttem el, 's tsak Regensburgba fogom utol érni, a' hol hajóra fogom szállítani 's ugy küldöm Bétsig, — Frankfurt igen barátságos, vidám 's szép város, 's valójában jól esik, hogy a' dohány füsttől gőzölgő hollandusok 's a' ditsekedő nyalka Burkusok közül ki verekedtem. Itt éppen most van a' nagy vásár. — Idők nagyon melegek járnak, a' szőlők már jók 's édesek.

Ugy hiszem hogy leg felyebb 18.-ik Septemembe Bétsbe fogok lenni, de addig még Regensburgbol égszer fogok kedves jó Anyámnak írni. — Előrré örvendek azon Leveleknek melyeket Bétsbe reméllek kedves Anyámtól találni. — Adja Isten, hogy kedves Lelkem Anyám ezen Levelemet éppen oly jó egészségbe vegye, mint a' milyenbe én irom. Kelemenéket szivesen köszöntöm. — Anyai kegyes kezeit forro szeretettel csokolván fiui hiv tisztelettel maradok

tisztelő szerető fia *Wesselényi* s. k.

40.

Sept. 27.-kén. 822. Czenken.

Kedves lelkem jó Anyám!

Hála a' Mindenhatónak újra Magyar földön vagyok, — tegnap előtt jöttem ide Bétsből. — Béts most teli van erdélyiekkel, annyira, hogy oda érkezve Erdélybe gondoltam magam lenni, sok örömet okozott esmerősseimmal való találkozásim, de még is nem érezhettem azon előre el-ragadtatással álmodozott boldog érzeményt, a' mit Hazámba valo vissza térésemmel ígértem magamnak, — mert az, a' mi Honynyomat leg betsesebbé teszi, 's a' mi ott leg drágább nékem Kedves jó Anyám nem volt jelen, nem érezhettem az Anyai karok áldott ölelését 's nem hallhattam a' jól esmert szavait, de Isten jó voltából az a' Menyei szem-pillantat is már nem meszsze vagyon. — A' Lovaim is itt vannak, — égy Kantzát melyet hoztam el-adtam Széchenyinek, nyertem rajta az uti költségén kívül 140 aranyat, ha másnak akartam volna el-adni még égszer annyit nyerhettem volna. — A' Mén-lovamat 's a' 3 Esztendőös Kantzámat melyek mind ketten itt vagynak, innen ugy gondolom 1.-a Octobr. inditom égy igen biztos és betsületes Huszárjával Széchényinek, a' ki már több izben tett egyedül Lovakkal ilyen utakat. Innen Pestig azt hiszem 6 Nap alatt el érkeznek — onnan per Czinkota, Isaszag, Koka, Jász-berény, Jász-Apáti, Poroszlo, Tisza-füred, Hortobágy, Újváros, Böszörmény, Téglás, Nyir-Adony N. Károlyba. Azt tartom, hogy a' Lovak 14 vagy 15.-ik Oct. N. Károlyba fognak lenni, de ugy lehet, hogy egy-két nappal későbbre érkeznek. — Károlyiék olyan jók voltak, hogy minden tisztjeiknek a' hol a' Lovak az ő Jóságaikon mennek keresztül parantsolatot küldöttek, hogy a Lovaimnak jó szállások 's ételek legyen. — Jónak látnám ha Siborol a' Lovaknak elejekbe küldenének, 's leg inkább szeretném, ha Kelemen maga tenné azt a' barátságot, hogy elejekbe menne. — Erre a' végre ide zárom a' Lovak March-routtájokat a' mely szerént őket meg találhatja. — Ezen Huszárnak a' ki a' Lovakat viszi az Uti költségre való Pénzt a' kezébe fogom

adni, melyről ő megérkezésével számolni fog, — az ő fáradságáért pedig s azért mivel különbben is vissza volnék én köteles ötöt küldeni, úgy egyeztem vele, hogy ha a' Mén-lóval Sibóra betsületesen 's hiba nélkül meg érkezik ottan Néki egy Lo fog fáradságáért adodni. — Ezen Lonak olyannak kell lenni, a' melyen ő ide vissza jöhessen 's mint égy 100—130 ft értékű légyen, ha nekünk most olyas Lovunk nintsen reméllem Kelemen ki kurkász hamarjába Intzétől vagy valakitől égygyet, hogy ha addig a' két Doctornak szánt pejj Lovat még fel nem küldötték volna, ez az ember fel hozhatná ide 's innen minynyárt Bétsbe küldődne. — Én nekem még Bétsbe némely dolgaim vagynak, 's vagy két-helyre nem térhettem ki, hogy vadászatra ne igérkezsem, azért még vagy két hétig itt fenn fogok maradni. — Most égy betsületes ember Jágert fogadtam, de tsak holnapjára, nem tudom le viszem é magammal vagy nem, úgy lehet égy más öreg rendű Jágert fogok le vinni a' ki a' mult Télen a' Luigie betegsége alatt mellettem volt. — Még szekeret nem vettem, de a' napokba újra Bétsbe menve fogok venni. — A Sabeltől küldött pénzt igen nagy köszönettel vettem hiba nélkül.

Hogy ha Kelemen nem mehetne, Tothot, vagy Fejér Ferentzet vagy Michelt, vagy valaki más *biztos* embert lenne jó a' Lovak elébe küldeni. — Kelemennek nem irok mivel sietek ezen Levellet a' Postára küldeni, de ötöt igen szívesen köszöntöm, valamint Pöllnitzet 's Intzét is. — Kezeit fiui tisztelettel csokolván maradok

hiven tisztelő, szerető fia *Wesselényi s. k.*

41.

N. Károly Sept. 16-kán. — 823.

Kedves jó Anyám!

Itt az egész hét Restauratioval, Bálokkal 's ebédekkel tölt el, sokkal vigabban mint a' hogy gondoltam, — tegnap volt az utolsó gyűlés. — Ma megyünk a' két Károlyival, mivel Lajos is itt vagyon, Csákyhoz Margitára, holnap ott vásár lévén, ott maradunk, holnap után ide vissza, Pénteken Erdődre vadászni 's így tsak vasárnap kerülök haza. — Hogy ha valami Levelem érkezett kivált Berkeszről Waytol, vagy Rima-Szombatrol Doctor Toth-Pápaitól instálom méltoztasson ezen Hajdutul el küldeni — mivel ettől fogom meg látni, hogy mikor kell eleibe küldenem. [Üresen felejtett lapon: Ez a' Lap általam, mint nagyon ugrós Ember által, általugratott.] Károlyiék 's Otto, a' ki mind itt volt, tisztelik kedves jó Anyámat. — Kezeit alázatosan csokolván tisztelettel maradok

engedelmes fia *Wesselényi Miklós s. k.*

P. S. Hogy ha olyan betegségbe, mint az Eucharis találna vagy égy Ló esni, mindjárt a' két vékonyját und die Sporen Aders kell kemény köris-bogaras és Therbentinás Scharf-Salbennel kenni.

42.

Pozsony Sept. 21-kén. — 825.

Édes kedves jó Anyám!

Már valójába régen nem teljesithettem azon kedves kötelességemat, hogy kedves jó Anyámnak irjak. — Azon egy Levelemet, melyet

ide való megérkezésem után irtam, reméllem méltóztatott Kedves jó Anyám eddig venni.

Az idő nem létevel nem akarom magamat menteni, mert így szeretett jó Anyámnak írni örökké van idő, ámbar valójába itt eléggé apróra van az idő osztva. — Minden nap legalább 3-szor fel kell öltözni, hol fél hol egész gálába, hol magyar, hol német héjba, — a' sok visita adások, — barátok meglátogatásai, — sessiok — 's multságok közt észre sem véve telik egy nap a' másik után, főként a' még a' Koronatio megtörténik. — 17-ik vala az Einzug, — igen pompás és szép, — én is ott fityegék 's lovagoltam a Batalladort, a' melyet kevés ember hagyott nézetlen, — a' legszebb Lo volt az egész Einzugba Károlynak a' Töllünk való Armidorja. — Way Ábrahám (a' ki az édes Anyám kezeit csokolja) olyan jó volt, 's a' két töllünk való Lovát, a' Batalladort 's a' Vezért az én dispositiom alá adta, de nem sokszor érkeztem réá, hogy még eddig lovagoljak. — Sajnálottam, hogy a Palatinus a' Favoritot nem merte lovagolni, és hogy Sándor a' Hassánt mivel Lovak közt nagyon bolond, nem lovagolhatta. — Nagyon meg szerették a' mi Lovainkat, s' sokan szeretnének venni, éppen tegnap Lichnyofskyval ereszkedtem jövendőre Kosokért vagy hat Lóra alkuba.

Még eddig tsupa Ceremoniálék fojván meritalis dolog nem fordult elő. — A' Király Beszédje a Thronusrol valójába szép volt. — Most az erre teendő Feleleten dolgoznak. — A' királyi Propositiók nem roszszak, ámbar nem felelnek egészen a' várakozásnak meg, mivel a' volt a' reménység, hogy a' Király maga fogja a' mult esztendőkre történt hibákat és sérelmeket elé hozni. — A' gondolkozás modja 's Stimmung még eddig úgy látszik, hogy egy áltajába véve nem roszsz, — hogy meddig tart 's hogy fog ezután ki fejlődni, majd ha a' már meg kezdett kísértések inkább fogják tsábitó maszлагаikat hinteni, azt az egek tudják. — Most az a' közönséges értelem, hogy a' Királyi propositioknak felette hoszszu időt kíván 's bizonyosan az embereket egybe veszesztő discussiojába addig belé ne ereszkedjenek, a' még a' gravamenek 's főként az utolso időkbe történt sérelmek orvoslásba nem vevődnek. — A Deputátusok közt vagynak jó emberek, — Way, — Nagy Pali — B. Prényi, — Plati, — az öreg Balogh, Márjási, Vitéz, 's Péchy. — A' Mágnsok táblája deplorabilis állapotba vagyon, — az egy Illésházytol lehet remélni, hogy fog és jól beszélteni. — Tegnap Wégh meg tevődött Corona Custosnak, Illésházy pedig mint Dapiferorum Magister regni Baro lett. — A Koronatio szombaton leszen, mi a' kik a' minap voltunk esmét Lo-háton leszünk. — Különbén a' Palatinus nékem is adott Functiót 's Széchényivel, Pepi Eszterházyval 's G. Bertholddal Illésházy mellé vagyunk rendelve ételt hordozni, — ha a' Trangierozás réam találna bizodni igen úgy menne, mint a' Batyánié Kemény Farkas mellett. — Az eddig elé meg jelent dolgokat idezárva küldöm, méltóztatson kedves jó Anyám magának azokat lefordittatni. — A szállásom elég jó, 's mindenhez közél vagyon. — Ebédelni közönségesen Waynál, Csákynál, Károlyiéknál, 's Andrassy Georgenál szoktam. — A Lovaim ide nem meszsze Kitzébe állanak, — de hasznokat nem vevém, azt hiszem, hogy mentől előbb el fogom küldeni. — Sokkal jobban tettem volna, ha a pejj kantzákat hoztam volna fel, mert azoknak legalább itt a' városon is vehettem volna hasznokat. —

Kelemenre azt biztam, 's most újra kérem, hogy szerezzen ezekhez égy negyediket (ha mást nem kap, adja *ad usum* az ő Daliját) ezen Lovakat kérem készen és jó állapotba tartani, hogy ha fogok irántok irni, lehessen a' Mitruj vagy Urszuj Kotsisságok alatt ide fel küldeni. — Reméllem a' Juhak eddig szerentséssen megérkeztek. — Itt igen szép és meleg idők járnak. — Kelement 's Frascht köszöntöm. Az édes Anyám kezeit alázatosan csokolván hiv fiui tisztelettel maradok örökre szerető fia

Wesselényi s. k.

43.

Pozsony Sept. 30-kán, 825. éjfélt után 2 órákor.

Édes kedves jó Anyám!

A koronatio 25-ik nagy Pompával meg történék, — ez uttal többen voltunk Lo-háton mint az Einzug és a' Korona kísérésekor, mely 24-kén történt, újra a' Batalladort lovagoltam, s anynyira ki tetző 's szembe tűnő volt, hogy égy Bétsi Festő Lythographirozás végett le is festett rajta. Képzelve édes Anyám, hogy szegény erdélyi ember létemre az én öltözetem tartatik a' köz-itélet szerént itt a legszebbnek, — ezt csináltattam Pesten bizonyos régi hoszsu dolmányaimbol; régi Atilla szabásu, egészen szederjes arannyal s' Párdutz bőr prémmel, a Kalpag is Párdutz, fekete kocsaggal, — a' régi Nagy Apám féle gombokkal meg aranyozva, 's a' Turkoises karddal, mely itt a leg szebb kard, — az egész Ruha nem került sokba, de mindennek kimondhatatlan tetszik. — 26-ik meghatározatott a' királynénak adando 50 ezer arany, — Metternich és a' Bavarus követ Indigénákká tétetődtek, 's a' kir: Propositiok 's a' király Beszédjére valo Felelet (melynek értelme tsak az: hogy a' Király maga tsak az ország boldogsága elő mozditását 's a' Constitutio meg erősítését tévén propositiojába fel tehát az arra leg sikeresebb modokat ki dolgozva fel fogják adni) dolgoztatott ki. — 27-ik tsak Circularis Sessio volt, a' végre hogy határozodjék el, hogy a' Gravamenekből mik vevődjenek fel előbb, — a' mult esztendőbe történt sérelmekről is sokan szépen és nagy erővel beszéltek, — 's az azon erőszakoskodásokat Tanácslok meg büntetése is nagyon sürgettetett. — Dezsöffy igen szépen beszélt, többi közt: „Gyászos az, hogy Hazánkon ejtett ezen Sebek Magyaroknak szencségtörő Kezeitől estek, 's hogy vagynak olyanok kik már fél lábbal a' Koporsóba vagnak 's a' másikkal a' Haza Nyakára akarnak lépni.“ (az öreg Zichy — Almásy) 28—29-ik egy Deputatio dolgozta azon Idéakat, hogy a' megtörtént Sebek hogy orvosoltassanak, és hogy miként Securisáltatodjon a' Constitutio, hogy ez után effélék ne történhessenek, — még evel nintsenek készen. Tegnap lejött a' feljebb említett Rapraesentatióra a' királyi Felelet; igen kegyes 's ugy lehetne hinni, hogy talán nyílt szívű ki-tételekkel azt fejezi ki, hogy el fogja várni a' Statusok által fiui egyenességgel ki nyilatkoztatando javito-modoknak elejébe valo terjesztését. Tegnap estve igen pompás udvari Báll vala. Ezen Leveletem onnan jöven vissza irom, mert nappal nem igen érkezek irni. — Időmet igen jól töltöm, 's hálá Istennek nagyon egészséges vagyok. — A Lovaimat,

nem vehetvén itt hasznokat, 's a' tartás nagyon sokba kerülvén, el adtam 2500 frton Sándornak, — Mihály még égy néhány nap itt fog maradni, hogy a' Sándor Kotsissát tanítsa, ez után pedig le küldöm. — Már most újra is ugyan kérem Kelement hogy szerezzon a' három pejj Kantzámhoz égy negyediket 's ha lehet még égy ötödiket is. — Itt egész 28-dikig igen szép és meleg idők jártak, 28-dik az eső esett 's az olta nagyon hives van. — Csáky a tavaji Tartozásából hátra maradtott 365 ftot meg fizette, s így Margitán Octoberbe tsak a' 100 arany fog fizetődni, de ezt vagy species aranyokba vagy per 11 ft. 30 xr. acceptálni.

Adja a' Minden-ható, hogy lelkem jó Anyámat ezen Levelem a' leg frissebb egészségbe találhassa, ezt ohajtani 's ezért könnyörögni soha meg nem szünik

örökre hiven tisztelő szerető fia *Wesselényi* s. k.

P. S. Tegnap a' Primásnál ebédeltem, nem tudom hogy jöttem ezen kegyelemhez. — Kelement 's Fraschot köszöntöm. Lovakról 's Oeconomicumokrol nem irok semmit, mert reméllem, hogy minden jól vagyon és jól foj.

44.

Pozsony okt. 5-kén. — 825.

Édes kedves jó Anyám!

Tsak égy-két rendet irok most, valójába többre nem érkezvén, reméllem a' Napokba hoszszasabban fogok irhatni. Regnicolaris Sessio mostanság nem volt. — Égy Deputatio dolgozván azon a' Nunciumon, mely a' királyi Propositioakra valo bővőbb Feleletet fogja magába foglalni, — ez a' munka ma a' Circularis Sessioba fel olvastatott, de nem hagyatván helybe más fog dolgoztatni, — el fog ebbe nem tsak ez, de a' jövő Hét is telni a' még ezen Tárgy el határozatati 's a' Proce-resek Tábláján is által fog menni. — Én tegnap Károlyi Györggyel 's Széchényivel a' Marien Au megnézésére voltam. — Szombaton megyek égy-néhány napra Szeredre vadászni. Most az estvéket Waynál, Prényinél vagy Nagy Palinál töltöm, a' hová a' legjobb gondolkozása-
suak égybe gyűlnek, de némelykor az öreg minister Zichynél is szoktam vatsorálni, a' hol a' ministerialis ultra Társaság gyűl égybe; ezek meg különböztetett szivességgel fogadnak minynyájon, — ez ugyan tsudálatos, de okát jól értem. — Vasárnap adatott a' Császárnénak az 50 ezer arany által egész Pompával, égy igen cifra és szép Ládába, jo nehéz volt, én is a' vivők közzül valo voltam. — Csáky Sándor a' 100 aranyat itten fizette meg nékem. — A mái Postával reméllem, hogy fogok hazunnat Levelet venni.

Kezeit alázatosan csokolván hiv tisztelettel maradok

Kedves jó Anyám

engedelmes tisztelő fia *Wesselényi* s. k.

45.

Pozsony Oct. 12-kén. — 825.

Édes kedves jó Anyám!

Tegnap előtt és Tegnap igen nevezetes Regnicolaris Sessio-
k válnak. — A Nuncium (mely a' *Király Beszédje*, a *királyi Propositio*ik,

és a' dankadressre jött *Resolutio* következésül irattatott, 's a' melynek Fő Tárgyai. 1.º Minden Sérelmeknek onnan való származásának megmutatása, hogy Magyar Ország nem a' Constitútiója, hanem az Austriai systema szerént igazgattatik. 2.º A Tyrok 's Contributiok dolgában történt erőszakoknak nyilvános elbeszélése és a' Commissariusoknak a' Törvények szerént lejendő megbüntetésének kérése. 3.º A Constitutionnak azáltal való meg erősítésének kívánása, hogy minden 3-ik Esztendőbe okvetetlen Diaeta tartasson, és hogy 4.º az executiva hatalom az által az illő határok között tartasson, hogy minden nemű hivalt-viselő a' *Constitutio* szentül való megtartására megesküdjön, 's a' kik ezt által hágván akár irás, akár tselekedet által, a' Constitutio ellen vétkezzenek vagy Törvény ellen való parantsolatot adnának vagy olyant teljesítenének, a' Diaeta alatt mindenkor citáltatván meg büntetessenek. 5.º Hogy *minekutánna* ő Felsege ezen legfőbb Tárgyokra felelni fog, — a' Státusok a' királyi Propositioikba t. i. a' Deputatiok Munkáiba is belé fognak ereszkedni.) Ezen Nunciumon a' Circuláris gyütések több napokig dolgoztak és disputáltak, 's szombaton végtére meg jobbitva 's erősítve a' Circularis gyűlésbe meg állítatott. — Főként a' Commissariosok megbüntetésének kívánása sok Debattokra adott alkalmatosságot, — Nagy Pali, Dezsöfy — Way — Márjassy 's többek is mint oratori Talentumokat mind hazafiui érzéseket fényesen ki mutatták. — De mivel a' Lé-nyalók gyűlöletes serege is nem kicsiny, 's a' Csábitás maszлага a' Papokat, a' Városiaknak nagyobb részét 's a' Vármegyék követjei közzül is némelyeket meg vesztegetett, — természetes nem kicsiny reactioval kellett küzdseni, 's ezért Hétfő és Kedd ez a' két Nap melyen ez a' Tárgy a' Statusok regnicolaris Sessiója elébe kellett, hogy jöjjön igen fontos 's következésére nézve kétséges volt. Mint a' még el nem határozott Ütközetbe hol égy hol más felé hajlott a' tetzhető erő s Májoritás. — Vasárnap volt a' mindennemű munkálkodásnak, készületnek, készítésnek heves Napja. — Hálá a Magyarok Istenének győzött a' jó Ügy, — a' Hétfői és Keddi Ülések mint tánthoríthatatlan erőt mutatók, mint férjfiás Moderatiot bizonyítok voltak. — A Nuncium egész erejébe meg maradt 's tegnap a Proceresek Táblájára által is küldetett. — Ma fog 9 órákor a Proceresek által ezen Tárgy felvételődni, — természetes, hogy ezen haza oszlopaitól tudjuk, hogy mit várhatunk, — mindazon által a' Regalisták közzül is reméllem fognak égy néhányon jól szollani. — A Regni Barók közzül az égy Illésházyba van minden reménység. — Többet nem írhatok, mert sietnem kell fel a' Sessioba. — Én hálá Istennek igen jól vagyok, mert egészségem jó, 's nem élek munkásság 's geniusom szerént való foglalatosság nélkül. — Szeredre akartam menni; de már még égy néhány napig el marad. — Tsötörtökön vettem édes jó Anyámnak 30-ik Sept. irt Levelét, — a' holnapi Postán reméllek újra égy néhány sort, mely jóléte felől örömmel meg fog nyugtatni 's vidámitani. — Itt azt az éngem igen meg szomorító Hirt hallám, hogy szegény B. Getzi meg holt volna, — nem hiszem 's nem akarom hinni, — adja Isten, hogy ne légyen ugy.

Kezeit alázatosan csokolván hiv fiui tisztelettel maradok kedves lelkem jó Anyám örökre tisztelő szerető fia

Wesselényi s. k.

46.

Posony Oct. 12-kén. — 825.

Édes kedves jó Anyám!

Délelőtt 11 orakkor. Éppen most jövök a Proceresek Táblájáról. — A boszszuság 's méreg nem engedték, hogy tovább néma szemlélője legyek azon gyávaság, puja lelkiség, 's el kérgesedett Szemtelenség piatzának. — llyésházy, a' kire egyedül volt minden szem függesztve, 's a' kinek az el nyeresre oly közel függött a' Hazának 's minden Joknak hála-adó köszönetének 's idvezlésének ditső Babérja, ez az Ember is el tért 's roszzul beszéllett. — Mindenek, kik felhevülve készültek szóllani, 's Magyarul meg szóllalni, némán maradtak. Kéntelen voltam el menni, mert tovább nem türhettem volna, hogy ne szóljak, ezt pedig nem tehettem volna, mivel Regálisom nints.

Estve 11 orakkor. Minek utánna méltó boszszuságomat ki futottam 's keservemet ki sohajtottam volna újra fel mentem. (De tsak a' Galleriára.) Tanuja voltam a' leg szemtelenebb gyávaságoknak, *senki* sem volt a' ki igazán 's egyenesen akart, vagy mert volna szóllani, — tsak Széchényi, az én kedves Széchényim szóllalt meg, — még pedig magyarul és magyar szízzel. — A Nuncium minden erejéből ki forgatodott; a Commissariusokra hogy büntetés kérettessék, hogy minden hivatal-beliék a Constitutiora meg esküdjenek, s' hogy az az ellen vétők kérdőre 's büntetés alá vonattassanak, — ki maradt. — lgy el tsonkítva és meg bénitva holnap le fog küldődni a' Statusok Táblájára. — Meg válik, hogy ezek mennyibe fognak az előbbeni hazafiui határozások mellett meg maradni. — A' ki betsületes ember a' mellett fog végig állani, hogy ezen Nuncium a' maga erejibe mennyen fel; és hogy a' még ezen Constitutiónk velejét dülő sérelmek nem orvosoltatnak, addig semmi egyébbe ne ereszkedjünk, mert külömben ezek örökre el mellőződnek. — Most estve hallám a' szegény Getzi halálának bizonyos hirét, — keserves az ilyen vesztés, — a' még első ifiui évekre kötött barátság oly Plánta, melynek gyökerei a' még gyengéded érzésekbe 's szívbe méjjen ágozva van bele szöve, midőn ki szakasztódik vérezve 's zuzva marad kebelünk. — Nyugalom porainak — örökre él bennem emlékezete. — A' kedves lelkem jó Anyám kezeit forro tisztelettel csokolja hiven szerető tisztelő fia

Wesselényi s. k.

47.

Czenken Oct. 23-kán. — 825.

Édes kedves jó Anyám!

Ma reggel indultunk Széchényivel 's Károlyi Györggyel Posonybol 's most estve ide meg érkeztünk; holnap ők Róka vadászaton lesznek, én pedig mivel Lovam nints 's ők is éppen nekem valót nem adhatnak, vislával fogok vadászni. — Holnap után úgy gondolom, hogy Széchényi Pálhoz fogunk Sopronyba menni, 's Szeredán estvére megint Posonyba lézzünk. — Azon Levelébe, melyet utaljára volt szerentsém venni kedves jó Anyámtól, azt méltoztatik tudakozni, hogy erdélyiek vagynak-é fenn és kik! A' koronatiokor Josika János, Csáky, Kemény Miklós, Réday László 's János 's még mások is voltak, de

már jó részt le mentek, — Csáky 's Réday János még itt vagynak, de nem igen látom őket, mivel sehová sem járnak. — Széchényi 's Károlyi tisztelik kedves jó Anyámat. — Kezeit alázatosan csókolván hiv fiui tisztelettel maradok kedves lelkem jó Anyám

engedelmes tisztelő fia *Wesselényi* s k.

48.

Posony Nov. 4-kén 825. hajnal előtt.

Édes kedves jó Anyám!

Hétfőn éppen Bétsbe való indulásom előtt irtam kedves jó Anyámnak égy rövid Levelet, az nap estére Bétsbe érkeztem Fritz Schwarzenberggel, 's hozzá is szállottam. — Keddet 's Szerdát ott töltöttem, esmerősseimet 's az erdélyieket u. m. Miskét, Kornist, Bátyám Csereyt 's a' t. meglátogattam, holmi apróságokat vásároltam 's tegnap jókor esmét ide vissza jötlünk. — Itt tegnap előtt a' nemzeti nevelés dolgába igen szép circuláris sessió volt, de tegnap vala az idei Diaetának legszebb uapja, — Nagy Pál felséges tüzzel 's el ragado ékesen Szóllással adta azon sokféle okokat elő, mely a' nemzetiségünknek lassanként való el halását okozza, — fő kutfejének tette az Uralkodás azon fonákos tendenciáját, hogy ezen országot, mely erejének leg hatalmasabb istápjja lehetne elejétől fogva gyengíteni 's erejéből ki véve nemzetiségétől igyekezett meg fosztani, — utánna tette ennek, a' nem cél-arányos, mint közönséges, mint házi nevelést, — továbbá a' városi Polgárságnak tökéletes németségre való hajlandóságát — végtére a' Mánáságnak 's nagy uraknak el korcsosodását 's a' Nyelv 's Nationalitás iránt való tunya hidegségét, — ezen beszédet követték még másoknak is igen szép szóllásai, 's az el-lelkesezés oly közönségessé lett, hogy ezen Tárgyba (t. i. a' Magyar Nyelv' közönségessé való létele 's pallérozott terjedese) mely eddig minden Diaetán oly sok ellene mondókra talált, most minden felöll tsak oltalmazókra akadott, ellene senki 's még a' Városok követyei 's a' Tothok is tüzzel szollottak mellette. — Nagy Pálnak a' Mánások 's Nagy Urak ellen tett mondasíra 's méltó-vádjára az én Széchényim fel állott 's declarálta, hogy ámbár azon fontos szavaknak szomorú igasságát érzi, de mindenekre nem gondolja ki terjeszthetni, magába is érezvén, hogy a nemzetiségért akár mit is tenni kész, azért ezen szent célra t. i. a' Nemzetiség érzése 's a' Nyelv terjesztése 's mivélésére ezennel ajánlja 's adja egy esztendei egész 's mind Jószágai jövedelmét! — ki beszélhetetlen lett a' köz elérzékenyedés 's lelkes fel-buzdulás — minden szemekbe örömkönnynyek lábogtak. — Way fel állván ezen nagy lelkü hazafiságot szivre ható színekkel festvén, részéről 8 ezer forint ezüst pénzt ajánlott, — Károlyi György esztendőnként ezer forint jó pénzt és égy esztendei jövedelmének fele részét, — Andrássy György 10 ezer forint ezüst pénzt, még ezekhez jött ma estve Széchényinél Károlyi Istvántól 20 ezer forint Cp. és Battist Botyánitól hasonlólág 10 ezer forint Cp. — Már ezen pénznek a' leg-tzélarányosabb való el rendeléséről 's örökre minden idegen béfojások el távoztatásával fogunk tanácskozni. — Tegnap estve Zichynél volt Neve Napja kedvéért Társaság, én is el mentem ezen hazánk mindég Görbe, de már most el is revesedett

oszlopához, — de az ő Gesellschaftjánál szebb 's lelkesebb Társaság volt az estve Nállunk az az Széchényinél. — Ma a' királyné neve napja lévén, a' gyász le vetkeződik ezen égy Napra 's d. e. 10 orakkor pompás Kirchen parádé léssen, — én nem fogok meg jelenni, mert Nagy Pállal, Wayval, 's Prényivel a' fennebb érdekelt Tárgyba kell dolgoznom. — A Napokba a' Constitutionell Frantzia Ujságba égy igen szép articululus volt a' Diaetánkrol, hoszszu lévén most nem irhatom le, de közelebbről le fogom küldeni. — Bétsbe az én Lovam s' Ruhám is meg jelent Lythographirozva, hoztam égy exemplárt, 's Mihálytól, a' kit a' Napokba le fogok indítani le küldöm. — A' Koronatio Einzugja is megjelent égy nagy Tableauxba, ebből is vettem az édes Anyám számára égyet, melyet majd magam fogok le vinni, — Most itt Széchényinél égy igen derék Festő van, a' kivel ő festeti a' nevezetes diaetalis orátorokat 's jó Hazafiakat reméllem meg fognak majd ki metzve is jelenni. — Bátyám Cserey édes Anyámnak kezeit csókolja, azt mondja, hogy Aprilisbe bizonyoson le fog menni. Édes kedves jó Anyámnak kezeit forro tisztelettel csokolom 's maradok

Kedves jó Anyám

örökre hiven tisztelő, szerető fia *Wesselényi* s. k.

Kelemennek most lehetetlen irnom, de a' Napokba irok, még pedig igen meritalis dolgokrol, most köszöntetem Fraschsal egyült.

49.

Nro 110. Posony Nov. 9-én. — 825.

Édes kedves jó Anyám!

Utolsó Levelemben de dato 4.^a Nov. tudositottam kedves jó Anyámat azon igen szép hazafiui ajánlásokról, melyek a' Magyar Nyelvre nézve történtek, — ezen ajánlások azolta is nőttek. — A' Tzél és elrendelésre nézve eddigelé enynyi határozodott: Az égybe gyüendő Pénzzel égy Pesten léjendő Intézet fog fel allítodni, mely minden Mesterségeknak Műveknek és Tudományoknak Magyar Nyelven lejendő terjedését öregbedését fogja eszközölni. — Széchényi és Way tegnap a' Palatinusnál voltak, ajánlották neki ezen intézetet, 's bé nyujtották az iránta valo első Planumot Instantia formába, mely a' Törvény szerént a' Palatinus által a' Statusok Táblájának által fog adattatni. — A' Palatinus igen szivesen vette a' dolgot 's minden lehető segítségét 's pártfogását ajánlotta. — Utolso Levelem irásától fogva se Circularis se regnicolaris gyűlés nem volt. — A' Circularis Ülésekbe a' praeferentialis Gravamenek rendre pertractalódtak 's most az azokra nézve készült Nuncium mely több 10 árkusnál iratik, 's mindenféle olvastatik, — holnap talán léssen Sessio, melybe azon Deputatio, mely az —791-beli Deputatiok Munkái által-nézésére volt rendelve fog referálni. — A bé adott Repraesentatióra jövő Resolutio tegnap estve 7 orakkor subscribálódott a' Cabinetbe, az is a' Napokba fog a' Statusok és procerekekkel közöltetni, a' mint mondják éppen nem favorabilis, sőt némelyek azt állítják, hogy olyan rossz, hogy a' Diaeta szélyel oszlása léssen következése.

Mihályt még mind nem küldhettem le, de valamelyik nap indítom, vele égygyütt Portékáimnak ége részét, melyekre itten szükségem nin-

tsen, küldöm, valamint a' Jageremet 's Kutyáimat is. mivel az Idénről a' vadászatok réám nézve jó részt el maradnak fontosabb dolgok mián nem érkezővén arra. — A Jager le küldésébe azon okom is nagyon, hogy mivel Carl el ment, Selleket édes Anyám el bocsátotta 's a' mint Kelemen írja más Inast még nem fogadtak, a Bedinung bizonyosan nagyon gyenge, hogy legyen tehát az édes Anyám parancsolatjára a' Háznál valami cseléd. — Én itten fogadtam egy becsületes és ügyesnek látszó Jagert. Én hálá Istennek igen egészséges vagyok, egyéb bajam nints csak hogy a' jó élet 's kevés mozgás mián gonoszul hizom.

Egy Enders nevü igen jó festő jöven ide, Széchenyi legjobb Barátjait festeti, — én tegnap és tegnap előtt ültem neki a' Tigris-bőrös Atilla Ruhámba, — igen unalmas Comissio. — Széchenyit én is festetem magamnak, egy kép olajba egy fél árkusnyi Nagyságra 15 Arany.

Tegnap kezdett a' Magyar Szinjáztzó Társaság újra játzodni, meg lehetősön teli volt a' Theatrum.

A' Széchenyi 's Károlyi Ház tartása 's estveli Társaságaik igen jól fojnak, én a' napnak nagyobb részét itt szoktam tölteni, a hol most is írom ezen Leveletem, estvénként a' jobb gondolkozásuaknak s' disztíngvált embereknek nagyobb része egybe gyül.

Mihelyt a' Resolutio meg fog jelenni tudositom kedves jó Anyámat, addig is kezeit alázatosan csokolván hiv tisztelettel maradok engedelmes hiven tisztelő fia

Wesselényi s. k.

50.

Nro 15.º Posony, Nov. 22-kén. — 825.

Édes kedves jó Anyám!

A Palatinus által tegnap előtt tartott Conferentiának Tárgya s' határozása a' volt, hogy a' Palatinus menynyen fel 's mint Intermediátor eszközöljen egy jobb Resolutiot ki, — evel nagyon sokan nem voltak megelégedve, főként a' kik a' Conferentián jelen nem voltak, a' melyre csak egy része volt a' követeknek meg hiva. Tegnapra Regnicolaris Sessio hirdetődött, a' végre hogy a' Palatinus ezen Intermediátorságra meg kérettesen, — ebben az Oppositio igen nagy volt, azon okokból, hogy kívánt haszna ugy sé leszsz — hogy midőn ily nyilván igasságunk van nem illik 's nem szükség kérlelni, — hogy ez által káros ha a' már meg kezdett Circularis pertractatiója a' készitendő Nunciumnak félbe szakasztodik. — Egész dél után 4 ora utánnig tartott a' kotzodás, — végre ugyan csak hajlodtak, 's a' Palatinus meg kéretett, hogy menynyen fel a' Császárhoz (talám el is felejtettem volt megírni, hogy a' Császár 18-dik vissza ment Bétsbe Familiástól, Ministerestől) egy jobb Resolutio szerzése végett; — csak ugyan ki nyilatkozatván azt, hogyha a' most fel állított absolutismus Princípiumai azon Resolutioba vissza nem lesznek véve, és ha a' Diaeta ok-vetetlen meg nem leszsz igérve, azon Repraesentatiot, mely éppen készülöbe volt, fel fogják küldeni, e' végre ezt a' Palatinusnak által is adták, — hogy intermediátorságát az abban felállított Princípiumok szerént fojtassa. — Ezen egész gyerekes dologba az a' leg nagyobb roszz, hogy sem egy igazán jó, sem egy egészen roszz Resolutio fog jönni, hanem

égy szép színű 's hangu, melybe az el rejtett mérég bé leszsz aranyozva, 's melynek kedves hangjaitól szokott könnyü hivőségünk szerént el-bájolva minden mostani el-határozottságunk 's kötelességünk mellett rezzenthetetlenül valo maradásunk Tüze hiu füstbe fog menni. — A' Palatinus ma megyen Bétsbe, 's a' még ezt ő meg járja, a' mint gondoljuk Tsütörtökig, üress idő leszsz, — ezt akarván használni ma délbe megyünk égy néhányon Szeredre holnap ott 's holnap után Dioszeggen Eszterházy Vintzénél fogunk vadászni, 's tsak ugyan Szeredán estvére újra itt leszünk, — Tsötörtökön a' gyűlés után ujra leszsz szerentsém kedves jó Anyámat tudositani. — Waynak a' Felesége tegnap előtt estve égy leánynyal szerentsésen le-betegedett, — mint ő, mint Csáky, Széchényi 's Károlyiék kedves jó Anyámat tisztelik. — Kezeit hiv tisztelettel csokolván maradok

engedelmes tisztelő fia
Wesselényi s. k.

51.

Nro 2.º Pesten Febr. 1-én — 828.

Kedves jó Anyám!

A Fársáng vigan foj, — én is kéntelen vagyok benne több részt venni mint eddig. a' héten minden nap Báll volt, tsak ma van nyugvo Nap, — tegnap előtt a' Palatinusnál voltunk igen szép 's fényes mulatságon, holnap Teleky Lászlónénál, holnap után Ortzy Lőrintznél, Hétfőn a' Camerae praeses Zichy Károlynál leszsz 's a' t. — Valójába a sok Bálók, ebédek 's visiták mián az ember alig érkezik valami okosabb dologra. — Idő itt égy néhány nap olta szép van, hideg éppen nints, de többnyire szél. — Ujság semmi sints; a' háborurol hallgatás van. — Nékem hálá Istennek egészségem igen jó, a' Pesti viz minden Píllulákat 's porokat szükségtelessé téssen, — mikor híva nem vagyok, mindég itt a' Casinoba ebédelek. — Reggel 8 orakkor fechtierozni szoktam, az után gyakran ki lovaglok Széchényivel, délelőtt többnyire vagy a' vers-futás vagy a' Casinó dolgába Üléseink vagynak, a' délután Visitákba 's az estve Bálba telik el, hanem ezekben én éjtél utánnig nem igen szoktam maradni. — Tottisnél voltam, ő szegény nagyon beteg, a' gyöngyöket meg mutattam neki, de nem akar mind öszve többet adni érte, mint 600 ft. ezüst pénzt. — Ugy gondolom kedves jó Anyám, hogy Febr. utolján innen le indulván, Martius első Napjaiba a' kedves jó Anyám karjai közt lehetek. — Jannár 20-kán irt Levelén kívül még nem volt szerentsém kedves jó Anyámtól Levelét venni, Keleментől sem vettem még semmi tudositást. A' holnapi postával remélek. Haller, Károlyi, Döbrentei tisztelik kedves Anyámat. — Kezeit alázatos (így!) csokolja hiven tisztelő fia

Wesselényi s. k.

52.

Nro 19. Posony Nov. 4-én estve — 830.

Édes kedves jó Anyám!

Tegnapelőtt irék Postán Nro 18. Holnap reggel indul a' Consiliarius Gyulay Lajos le Kolosvárra, 's ezt az alkalmatosságot is akarám

használni. Hidje meg édes Anyám, nints kedvesebb foglalatosságom, mint lelkem Anyámnak irni, 's legalább evel a' személyes egygyütt létel hijját potolni. — Tegnap vevém Kelemennek Levelit de dato 25. Octobris, ötét szívesen köszöntöm, 's most neki tsak enynyit: Ne vegye olyan szivére hogy a meg szökött Juhász Hadadba van; lehet, hogy nem is igaz, de ha úgy van is, az igasság 's illendőség részünkön van, nints azért szükségünk, hogy panaszkodjunk, vagy meg bántva érezzük magunkat; a' kinek igaza van, leg illőbb hogy hallgasson, 's maga becse alatt valonak vegye a' más illetlenségét. — Különben is égy rossz juhászért semmi esetre soha és senkivel anynyival kevésbbé Atyafival izetlenkedni nem akarok. — Itt a' Tyrok adása felöll az articuli projectum, a' Nuncium 's Repraesentatio el készültek, ma Circulusba fel vétettek, de még holnap is ezek rostálása felett fog a' tanácskozás fojni; szombaton hihetőleg a' proceresekhez át fog a' regnicolaris Sessiobol menni; bizonyosan nem fognak a' 28^mel megelégedni, hanem a' nagyobb lehető szükségre kért 20^m Tyrot is fogják sürgetni, hogy azon tull mi történik még nem lehet tudni. — A Statusok abba is meg állapodtak, hogy a' most adando Tyrok ne örökre, hanem a' gyalogok 9, a' Lovasok pedig 12 esztendőre adassanak, és hogy a' hol tsak lehet nem erővel fogva, hanem sors huzás által adassanak a' katonák. — Széchényi is vissza érkezett tegnap este. — Tegnap a' Császárné Neve Napjáért nagy pompával mentünk fel gratulálni, a' primás köszöntette nagyon akadozva, a' Császárné deákul felelt.

Ma a' város meg van világosítva. — Itt igen szép idők járnak. — Károlyi István (a nagyobbik, kinek frantzia születésü Felesége most 3 esztendeje meg holt) házasodik, veszi az Eszterházy Miklós Leányát. — Kezeit kedves jó Anyámnak alázatosan csokolja

hiven tisztelő fia *Wesselényi* s. k.

Papp Károly.

IRODALOM.

Magyar népoktatás 1540 előtt?

A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Az Oltványi-jutalommal kitüntetett pályamű. Irta dr. Békefi Remig, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. 1906. XXXVIII + 558 l.

I.

Aligha magamat lepett csak meg 1902-ben a M. Tud. Akadémia pályakérdése: *Adassék elő az elemi vagy népoktatás története Magyarországon 1540-ig.* Meglepő volt, hogy jóllehet nem volt tudomásunk széleskörű adatgyűjtésről, e nélkül mindjárt történetet kíván az Akadémia; hogy a kérdés nem közoktatásról, hanem csak az elemi oktatásról szólt, sőt egyenesen azonosította az elemi oktatást a népoktatással és végül az is meglepett, hogy 1540-et tették határnak.

Az évszámon kezdve, ennek kítűzése azért volt érthetetlen, mert 1540 sem a művelődéstörténetben, sem a nevelés történetében nem jelent forduló pontot. Az eddigi neveléstörténeti irodalom ismerete alapján úgy gondolta volna a távolálló, hogy ilyen kérdésben csupán a reformációt megelőző állapotok rajza lehet a XVI. században a határ. Ma nem tudván egyéb magyarázatot, el kell hinnem a Budapesti Hirlapnak (1906. jún. 2), hogy az önálló erdélyi fejedelemség megalakulása volt az irányadó. Nehéz azonban feltennem az Akadémiáról, hogy ezzel folytatója akarna lenni annak a hagyományos rendszernek, mely benső fejleményeket is politikai határvövektől számít s évszámhoz, meg királyhalálhoz vagy koronázáshoz köt olyasmit is, mi talán akkortáiban nyilvánult meg véletlenül, de mint fejlődő, egyéni valóság még sem engedi magát külső események szerint darabokra szaggatni. Éppen e felfogással úgy gondoltam, hogy e miatt az évszám miatt nehéz lesz a pályázónak egész művet alkotnia.

Nagyobb nehézségnek láttam ennél az elemi és népoktatás fogalmának azonosítását, holott a nevelés egyetemes történetében a kettőt egészen külön lehet megfigyelnünk. Úgy tudom, hogy ezek nálunk csak b. Eötvös József óta, sőt csupán nála jelentenek egészen egyet. Eötvös ugyanis azt hangoztatta, hogy a nemzet minden tagjának közös

alpműveltségre van szüksége, ezért akarta mindenkinek ugyanazt adni meg az elemi oktatás által. Így tehát előtte csakugyan nincs különbség: elemi oktatásban az egész nép egyformán részesül. Lehetetlennek képzeltem, hogy ezt az elvet elfogadva, bárki is megoldhassa a kérdést. Hiszen 1540 előtti időből ezt az Eötvös-féle felfogást mindmáig nem ismerjük, sőt éppen az ellenkezőjére vannak szomorú adataink. Arról a korról szólva tehát, a népoktatást és elemi oktatást nem lehet egynek tekintenünk, jóllehet azt sem mondhatjuk, hogy a kettő külön állott volna, minthogy az egyik, a népoktatás egyszerűen nem is volt, ha t. i. mai, iskolás értelmében vesszük a szót. Úgy tetszik azonban a pályakérdés éppen erre, a nép oktatására nézett s Békefi Remig pályanyertes műve valóban úgy vágja ketté a csomót, hogy egyszerűen magáévá teszi ezt a felfogást: elemi oktatást és népoktatást ezzel ő is egynek jelent ki. Békefinek ezt az eljárását elősegítette, sőt előidézte a pályakérdésnek az a harmadik különössége, hogy nem közoktatásról, hanem csak elemi oktatásról beszél. Ezzel arra indította a *kérdésre felelő pályázót*, hogy különbséget tegyen a magyarországi iskolák között fokozat tekintetében. Azt sem gondoltam, hogy valaki ezt meg tudja tenni, azért arra voltam készen, hogy főképpen e két okból: az elemi és népoktatás azonosítása, meg az elemi oktatás kiszakítása miatt vagy nem lesz pályamű, vagy pedig annak alapos kifejtésével kezdődik, hogy a kérdést a szerző miként értelmezi s miért változtatja meg. Csalódtam. Békefi megírta művét s előszavában (XXXV. l.) mindössze ezt a kijelentést találjuk a kérdés felfogására: „A pályatétel határozottan kijelölte a keretet dolgozatom részére. Az *elemi* vagy *népoktatás* történetét kívánja. A *papi* nevelést tehát teljesen kizárja. Miért is a *szerezeti* és *székesegyházi* (káptalani) iskolák története feladatom körén kívül esett.“ Tehát teljesen alkalmazkodik a pályakérdés szavaihoz s abból azt a következtetést vonja, hogy munkája körét így meg kell szűkítenie! Hiszem, hogy Békefi eltalálta a pályakérdés célzatát, — különben nem nyerte volna el a díjat — de állítom, hogy a kép teljessége, sőt csak a helyzet tisztán látása szempontjából is rosszul tette, hogy ennek a célzatnak olyan pontosan igyekezett megfelelni.

Eljárásának okait nem mondja meg s magamtól nem tudtam azokat megtalálni. Két helyen kerestem, még pedig a kérdés útmutatása szerint. Lehet, hogy azért nem szól a szerzetes és székesegyházi iskolákról, mert ezeket a tárgyalt falusi és városi iskoláknál magasabb rendűeknek tartja, a melyek tehát *nem elemi* oktatást nyújtanak. Lehet az is, hogy azért hagyta ki, mert talán a magasabb osztályok iskoláinak tartja őket, melyek tehát nem illenek bele a *népoktatás* fogalmába. Eljárása mindkét esetben téves. Jobban tudja Békefi nálamnál, hogy a szerzetes és székesegyházi iskolák ha több ideig oktatták is növendé-

keiket s ha többet tanítottak is nekik, mint a falusiak, mégis éppen úgy az elemeken kezdték, tehát nem az elemi iskola után következtek. Így ha azért nem szól róluk, mert magasabb fokúaknak tartja őket, akkor abban téved, hogy elfelejti a magyar iskolák teljes szervezetlenségét, legalább is az egységes szervezet teljes hiányát. Eddigi tudomásunk szerint volt ugyan egy-egy határozottan magasabb fokú intézet, de téves az a hiedelem, hogy kezdetben, akár 1540 táján is, a magyar iskola különböző, határozottan szétváló tagozatokból állott. Még a Ratio Educationis után is bőven maradtak olyan iskolák, melyek az olvasás-írás elemein kezdték a tanítást és évekig ott tartva a fiukat, Mikes Kelemen és Bessenyei György a megmondható, hogy min végeztek, — a nélkül, hogy tagozva lettek volna. Molnár Aladár bizonyosága szerint¹ nem tévedek nagyot, ha úgy itélem, hogy nemcsak 1540 előtt, de azután is olyan bizonytalan volt a határ a legalsóbb iskola meg a rája következő között, mint még a XIX. század első felében is volt a gimnázium s az akadémia között. Éppen ezért nem merném azt mondani, hogy bármily rendeltetésűek voltak is azok a székesegyházi iskolák, már egyenesen kizárandók az elemi oktatás történetéből. Annyival kevésbé tenném ezt, mert hiszen ennek nehézségét maga Békefi is bizonyíthatja, a ki nem egy helyen (p. o. 373, 376.) említ gimnáziumot s nyilván maga is gondolta azt (p. o. Egerről szólva), hogy a kikerül ott, mint legalsóbb iskolai tanulókról, beszél, alighanem mégis csak papjelöltek voltak. Ezen a címen tehát nem lehetett jogosan mellőzni a székesegyházi iskolákat.

Nem gondolom, hogy azért maradtak volna ki ezek, mivel Békefi ítélete szerint nem a *nép* oktatását végezték. Akkor ugyanis azt kellene kérdeznünk, hogyan érti a szerző a nép fogalmát? Ha a jobbágyokra korlátolja, akkor azt kellene címűl írnia s erősen csodálkoznám azon, hogy ez művének egyetlen sorából sem derül ki, sőt a jobbágy név talán még elő sem fordul benne. Ha azonban úgy érti, hogy a nép a (nemcsak a politikai) nemzet egésze: akkor egyenesen tagadnom kell a székesegyházi iskolák kirekesztésének jogosultságát, mert a népet így értve, ezek is a népoktatás tényezői voltak.

A pályakérdés okozta, hogy ez a mű ilyen alaptévedésekkel született s talán ez a magyarázata annak, hogy a tárgy természete helyett a kitűzött kérdésnek vetette alá magát. Különben a kérdés fogalmazása is mutatja, hogy az nem pedagógustól származik, mert akkor nem csak hogy nem zavarná össze az elemi és népoktatást, hanem még a közoktatásnál is többet: *köznevelést* írna. Békefi műve is bizonyítja ugyanis, hogy emlékeinkben s talán annak idején a valóságban is, maga az oktatás meglehetősen szűk körre szorúlt. A levéltári kutatás-

¹ Molnár A.: A közoktatás története Magyarországon a XVIII sz. 4 l.

nak ezt az eredményét ugyan előre tudni nem lehetett, de előre gondolható volt az, hogy a nemzetalakítás és új hitre térés korszakából kevésbé kerülnek elő oktatásról, iskolázásról, tehát a nevelés szervezéséről szóló adatok, ellenben remélni lehetett s kaptunk is több alapot arra, hogy általában ama kor neveléséről: nevelési törekvéseiről, szelleméről beszélhessünk. A történelem, kivált a művelődéstörténelem, meg más népek neveléstörténelmének ismerője — gondolom — tisztábban látja az előttem mind jobban derengő valóságot, hogy t. i. szervezett nevelésről, tehát oktatásról, iskolázásról csak akkor lehet szólanunk, mikor a nemzeti élet annyira fejlődött, hogy nem volt elég egyszerűen a szülők s később a templom mellett készülni az életre, a közös munkában való részvételre.

Ezzel kapcsolatban úgy látom, hogy nálunk is jó ideig, körülbelül éppen az itt tárgyalt korszak végéig, oly szoros egységben van a művelődés és nevelés története, hogy egészen egynek is vehető. Ha már most a köznevelésről szól a pályakérdés, e kitérőtől körben az eredmény világos és értékes műveltségtörténeti tanulmány lehetett volna még újabb levéltári adatok nélkül is, pusztán az eddigi anyag felhasználásával. Éppen Békefi Remigtől, a művelődéstörténet munkása tollából, milyen becses tanulmány kerülhetett volna ki, ha a keresztyénségnek itt ki nem fejtett, fel nem dolgozott nevelő hatását, első királyaink törvényeit s minden intézményünket ebből a szempontból nézi s így egyetemes jellegű tárgyalásban ad helyet a most összehalmozott bő anyag oktatástörténeti részének. Bizonyos, hogy a munka így sokkal értékesebbé vált volna s nem is lett volna sem nehezebb, sem terjedelmesebb. Így dolgozván, tisztán alakúlna ki előttünk az elemi oktatás és a népoktatás is, már a mennyire ezekről szó lehet. Vártam is, hogy a művelődéstörténet egyetemi tanára felülemelkedik a pályakérdésnek azon a határozottan kicsinyes felfogásán, mely még mindig az oktatást teszi meg fődolognak s mellőzi azt a tényt, hogy az oktatás mindig a nevelés szándékát jelzi, sőt hogy maga az oktatás mindig csak eszköze a helyesen értett s jelentésében meg nem szűkített nevelésnek. Az oktatás történetéről is lehet szó, de ha erről külön beszélünk is, feltétlenül ott kell lennie keretül a nevelés történetének; a nevelésbe illeszkedik az oktatás, annak elvei irányítják. Minél távolibb s kevésbé felderített korszakról van szó, annál kevésbé lehet magában néznünk az oktatást, hanem abban a nagy egészben, melytől a fejlődés folyamán sajátos céljaival és önálló szervezetével később külön vált. A pedagógus is igazabb képet ad, ha művelődéstörténeti keretből domborítja ki történeti mondanivalóit; a művelődéstörténet bűvárától pedig nem is várjuk másként, csak így: neki a nevelést a szerves összefüggésben, a művelődés főmozgatójának, az iskolát a művelődés főeszkö-

zének kellene tekintenie s mint ilyet vizsgálnia. Fájlalom, hogy Békefi, nyilván a kérdéshez való pontos ragaszkodás miatt, nemcsak a tárgy természetével, hanem bizonyára saját hajlandóságával is ellenkezően cselekedett.

Egész történeti irányú irodalmunkra üdvös és jelentős esemény lett volna, ha a művelődéstörténet katedrájából kimondja Békefi, hogy történetet írni nem lehet mindaddig, a míg az adatok tisztán előttünk nincsenek, ez a pályakérdés tehát megfejthetetlen, mert ama kor oktatásáról nincsen kimerítő és hiteles oklevéltárunk. Az eredmény mutatja, hogy így kellett volna tennie, hiszen nyilvánvalóan ez a véleménye. Békefi művének akadémiai bírálata, a munka megjutalmazása és kiadása mind ezt bizonyítja, mert hiszen a pályázó olyasmivel nyert babért, a mi a pályátételnek szövege szerint éppen nem lényege, bár a valóságban a munkának feltétele volt: adatgyűjtéssel és adatközléssel. A pályakérdés ugyanis *történetet* kíván, a bírálók azonban a nyertes pályaművet csak olyan alapnak nevezik, melyen *majdan, ha egy szerencsés véletlen a még hiányzó adatokat is feltárja, az összefoglaló elmélkedés megindulhat.*¹ Az Akadémia tehát olyan feladatot tűzött ki, melyet a legilletékesebb bírálók véleménye szerint csupán valami szerencsés véletlen segíthet majdan megoldásra!

Azt kívántam mindezzel megértetni, hogy Békefi Remig munkája szigorúan az ismertett akadémiai pályakérdésre adott felelet, nem pedig a tárgy természete s a kérdés mai állása szerint szabadon kialakult mű. Azonban sok újat mond s érdeklődésünkre annál inkább érdemes, mert olyan korszak népoktatásáról ad 38 íves történetet és oklevéltárat, mely korszak a népoktatással egyszerre soha sem jutott volna eszünkbe.

II.

Mondjuk egyéni felfogásnak az eddig előadottakat s ismerjük el igazságosan az ellenkező felfogás egyéni jogosultságát is. E szerint alakulnak a továbbiak. Ez a mű tehát a magyarországi népoktatás története kezdettől 1540-ig. Nem művelődéstörténet, nem is a nevelésé, hanem a *népoktatásé* akar lenni, tehát ilyenként kell megítélnünk.

A ki ismeri Vass Józsefnek az Árpád-korról írt ugyancsak akadémiai pályaművét,² kellően méltányolni tudja azt a körülményt, hogy Békefi munkájának nagyobbik fele (558-ból 347 lap) oklevéltár és tárgymutató. A magyar nevelés, sőt még inkább az oktatás története érdekében valóban az az első, hogy minél bővebb okmánytára tegyünk

¹ Akad. Értesítő 1905. 239. l.

² Vass József: Hazai és külföldi iskolázás az Árpád-korszak alatt. — Pest., 1862

szert, vagyis minél pontosabban és szélesebb körben rendszeresen gyűjtessenek a levéltárak idevágó adatai. Békefi feltétlenül érdemes munkát végzett azzal a bűvárkodással, melyet a már eddig kiadott kútfői anyagon kívül 25 levéltárra terjesztett ki. Művének értékes része az oklevéltár, melyben 153 új oklevelet közöl s 206 kiadott oklevelet állít időrendbe. Mivel ezt a részt rendkívül fontosnak kell tartanunk s mivel műve első, kisebbik, fele ezen épül, először ezt vegyük szemügyre.

Háromféle eljárást követ az oklevelek közlésében: az egész terjedelmükben oktatásról szóló, már kiadott okleveleknek csupán magyar nyelvű kivonatát adja; a más tárgyaló, már kiadottnak oktatásügyi részét szószerint közli; a teljes szövegét kapjuk végül az újaknak *az oklevél-publikációnak modern követelményei szerint*, a mint az Előszó mondja, szükségesnek látván ezt is odatenni: *Az eddig kiadatlan oklevelek művemben jelennek meg először.*

Az a kérdés: vajjon teljes-e ez az oklevéltár? Itt van-e a régebben kiadott egész anyagnak s az átvizsgált 25 levéltárnak minden olyan oklevele, a mely ama korból egyáltalában az oktatásról szól, avagy csupán azok, melyek a népoktatásra vonatkoznak? Azért kérdés ez, mert van olyan is, mely gimnáziumról szól, olyan is, mely *iskolások*at említ, a kik Békefi 37. lapja szerint már nem jártak iskolába, hanem valamely egyháznál voltak alkalmazva a plébános segítségére. Sok oklevélben pusztán egy-egy tanító neve az oktatástörténeti adat, miből nem lehet megtudnunk, hogy milyen iskola tanítójáról van szó. Azt kell hinnem, hogy ez oklevelek összeválogatásában a népoktatás története nem volt irányadó, mert több oklevél magántanításra (724., 125.), némelyik (20.) a király volt nevelőjére vonatkozik. Azután ez az okmánytár 1592-ig terjed, de 1540 után csak 24 oklevelet ad: lehetséges-e ezt a tényt annak tulajdonítanunk, hogy a már kiadott egész anyagban s az átvizsgált 25 levéltárban összesen ennyi adat van a népoktatás történetére éppen abból a korszakból, melyben eddigi tudomásunk szerint a népoktatásért annyi történt?¹ Vagy csak azt jelenti ezek közlése, hogy ezek a közlőnek éppen a kezeügyébe estek? Ezek a kérdések bizonytalanná teszik az oklevéltár értékét annál inkább, mert a 359 oklevél rengeteg érdekes és nyilván becses adatot nyújt a magyar művelődéstörténethez, de csak egy-egy szóval járúl ama különleges célhoz, melyet ebben az oktatástörténeti műben szolgálnia kellene. Bizonyára azt érti Békefi az oklevél-közlés modern követelményein, hogy *teljesen* közli az oklevelet a lelőhely, stb. pontos megjelölésével. Mégis kételkedem azon, hogy e követelmények magukba foglalják teljes négy oldalon közlését p. o. a trencséniek vámmentes-ségéről szóló okiratnak csak azért, mert Péter Fia János trencsényi iskola-

¹ L. Molnár A. i. m. 4. l.

mester íratta azt át 1437-ben a garam-szentbenedeki konvent előtt (255—9 ll.). Hiszen megtalálta a szerző több város számadáskönyvét is, mégis megérte azzal, hogy csupán oktatásügyi soraikat közölte az okmányok között! Ha ugyanezt teszi a többi okiratnál is, a nagy okmánytár aligha volna felénél nagyobb.

Az okmánytárra tehát az a megjegyzésem, hogy nem oktatástörténeti, hanem művelődéstörténeti értékű inkább. Elvégre erre is igen nagy szükség van, de nem szolgáljuk így a fogalmak tisztázását, sőt nagy csalódást okozunk azoknak, akik a 347 oldalban az oktatástörténeti adatok tárházát reménylik. Azonbannem akarok igazságtalan lenni: Békefi nem adhat többet, csak a mennyit talált. De nem is szabad többnek a látszatát kelteni. Az összes oklevelek közül megjegyeztem 80-at (ebből 31 új), a melyek csak azért foglalnak itt helyet, mivel bennök egy-egy tanító neve fordul elő, legtöbbször csak a keresztnév, gyakran az sem, csak épen a *tanító* szó. 17 oklevélben (5 újban) egy-egy tanuló nevét kapjuk csupán. Ha olyan *helyet* ismertünk meg ezekből, a hol eddigi adataink iskoláról nem tudnak, akkor az új adat értékes, de alig hiszem, hogy annak tekinthessük egyebek között p. o. a 305. oklevelet, melyben „Cugelbrech Mihály Melczer Andrászt vejének nevezi“, ámbár Melczer kassai bíró azelőtt tanító volt is. Igaz ugyan, hogy ez az oklevél is értékes adatot ad a magyar oktatás történetéhez, ha ennek keltét (1535) egybevetjük a 236. oklevéllel, melyben ugyanezt a férfiút 1517-ben arra intik, hogy hagyja abba a tanítást, melybe már beleöregedett. Sok egyéb adattal együtt ez arra enged következtetni, hogy a tanítással inkább csak fiatal emberek foglalkoztak, a tanítói állás csak átmenet volt papi, jegyzői, bírói, stb. állásra, sőt hogy a ki több évig tanított, azt jóformán alkalmatlannak is tartották erre a hivatalra. Békefi azonban ezt az eredményt nem állapítja meg, valamint azt sem, hogy sok adata némi világot derít arra a kérdésre is, hogy vajjon a tanítással bajlódók milyen viszonyok között éltek. Legtöbb adata különben is a tanító fizetésére van, mert főforrása a különböző számadáskönyvek, azonban ebben az egy tekintetben sem sikerül feldolgozott összefoglalást adnia, jöllehet megkísérli. (31—33. l.)

Jó volna, ha az oklevél évszáma mellett nemcsak a kelet helye állana (a mi nem is mindig ismeretes), hanem ama város neve is, melynek iskolájáról vagy tanítójáról szól.

Egyébként a legteljesebb elismeréssel kell megjegyeznünk, hogy ezek az oklevelek sok iskolát ismertetnek meg, legalább névleg, több olyan irányban is felkeltik az érdeklődést a tárgyalt korszakra nézve, a milyen irányba eddig nem fordult a tekintetünk s ezért, ha a közlés módját nem lehet is egészen jóvá hagynunk s ha az adatok nem egészen egyneműek is, valóban igaza van az Előszónak, az okmánytárral

a szerző csakugyan nagy szolgálatot tett (XXXVI. l.). Lehetővé tette ugyanis, hogy magát az itt egybegyűjtött anyagot valaki majd feldolgozza, a magyar neveléstörténet eddigi — kicsiny — irodalmával egybevesse s kritikai módon megírva ama kor magyar népoktatásának történetét, elkészítse ezzel a magyar neveléstörténet egyik fejezetét.

Ezen a ponton eszembe jut az akadémiai birálat már idézett részlete s ezzel szemben nagyon kiemelni valónak tartom, hogy Békefi Remig kutatásai és oklevéltára után nem kell többé semmi véletlenre várnunk, hanem már most elvégezheti a magáét az az összefoglaló elmélkedés, a mely a történetíráshoz csakugyan feltétlenül szükséges. Békefi ugyanis bizonyára nemcsak az oklevél-közlést, hanem a megelőző kutatást is modernül, vagyis az eddigi módtól eltérően, azaz pontosan végezte. Tehát az egész eddigi adat-tömegből s mind a 25 megnevezett levéltárból kiszedett mindent, a mi erre a tárgyra vonatkozik. Azokból tehát nincs többé mit várnunk. Ha a Magyar Tudományos Akadémia birálóinak nem volt semmi észrevételök arra, hogy ez a történet csak a felsorolt levéltárakból vette adatait, ha tehát a megtörtént adatgyűjtést teljesnek és kimerítőnek elfogadták, ha a még ismeretlen szerző munkáját „ritka lelkiismeretességgel, pontossággal“ készültnek mondták, a mit aztán a szerző neve is igazolt: akkor ha fájjaljuk is az adatok fogyatékoságát, mégis azt az álláspontot kell elfoglalnunk, hogy ebben az okmánytárban együtt van mindaz, mit a magyar népoktatás történetére vonatkozóan levéltáraink megőriztek. S ekkor aztán nem érthetem, miért kelljen tovább várnunk azzal, hogy feldolgozzák vagy feldolgoztassák azt, a mi itt van. Nem értem t. i. a szerző álláspontjáról, melyet hallgatólag a bírálók is elfogadtak s a mely szerint a szerzetes- és székesegyházi iskolák nem tartoznak ide. Nézeitem szerint ezek oklevéltárára még szükség volna e munkához.

Nem én mondom, hanem birálatok idézett szavaival magok az akadémiai bírálók mondták ki, hogy ennek a nagy munkának az első fele nem feldolgozás. E szó ugyanis — akadémiai kiadványról s koszorús műről van szó! — nem jelentheti azt, a mit itt látunk: az adatok külső csoportosítását, az oklevelek latin vagy német szövegének magyarul ismétlését, hanem egyes-egyedül tudományos feldolgozást jelenthet, ebben az esetben tehát a nyert új adatoknak, a felhasznált régieknek *történeti alakítását*, azaz kritikai egybeöntését mindama segédeszközök: irodalmi előzmények felhasználásával, melyek nélkül véleményeket tisztaítani, igazságokat kideríteni, tudományt fejleszteni nem lehet! Ismétlem, mert úgy vélekedem: Békefi nagy munkát végzett, új adatgyűjtése elismerésre, sőt a jutalomra is méltó, munkája első felében azonban nem találhatók azok a kellékek, melyek ezt az oktatástörténeti, tehát neveléstudományi művet igazán olyannak mutatnák, a milyennek az

Előszó mondja, t. i. „a tudományos módszer követelményei szerint“ készült „szigoruan tudományos mű“-nek. Pillanatra sem kételkedhetünk persze abban, hogy a szerző ilyet „akart írni.“ (Előszó.)

Nem tűnhetik fel egyéni vélemény erőszakolásának, sem kicsinyes gáncsoskodásnak, ha azt állítom, hogy az oklevéltár elkészítése után, avagy csak egyszerű végigolvasása nyomán önként kialakuló tárgyi csoportokba kellett volna osztania az anyagot, a felmerülő kérdésekre kellett volna feleletet adnia az írónak, hogy így munkája valóban történet lehessen s így lehetően tisztáznia kellett volna az irodalom eddigi vitás anyagát is. Békefi művében megtalálunk minden adatot háromszor: 1. a tartalomjegyzékben, ahol az oklevéltár minden darabjának magyar foglalatja megvan (26 lapon), 2. az I. rész valamelyik fejezetében, 3. az illető oklevélben; természetesen mindenütt más okból. Némely adat sorsa még kedvezőbb: példának okáért magában az első részben háromszor (32, 35, 115) van szó Temesvári Miklós váradi kanonok két öcscséről; két helyen (32, 115 l.) ismétli, hogy a kanonok 2 frtot fizetett érték az iskolamesternek, két helyen azt is (35, 115 l.), hogy Paizsgyártó Péternél laktak Kassán s 28 frtért kaptak ellátást egész évre. Mikor harmadszor (115) kerülnek elő a fiúk, megtudjuk róluk ezenkívül azt is, hogy az iskolázás ideje alatt megrühesedtek, ezért haza vitte őket a kanonok, a gazdájuk lefoglalta a fehéreneműjüket, a városi tanácshoz fordultak panaszszal, stb. Mindez igen érdekes esemény, sőt minden részletéből határozottan lehetne egyet-mást következtetni is, de Békefi nem következtet semmit, hanem egyszerűen közli olyan bőven, a hogyan találta és azért, mert megtalálta. A bíráló már most hogyan ereszkedik bele itt annak kimutatásába, hogy a váradi kanonok öcsceinek Kassán tanulása, a vitás kérdésben a városi tanácsnak bírójul hívása és ez ügy más vonásai mire mutatnak? Nem lenne az ilyen pótlásoknak se vége, se hossza. Azért csupán annyit mondok, hogy ilyen nyers, tehát cseppet sem földolgozott állapotban van ebben a műben az a rész, a mit a szerző az Előszóban feldolgozásnak nevez. Ezt a nevet csupán két fejezet kívánhatja meg: a III., a Népoktatás a falusi iskolában és a IV. a Városi iskolázás. Az egyik 6 oldal, a másik 24. Ezekre sem lehet azonban többet mondani, minthogy bennük van az oklevéltárnak minden használható adata, de csak épen az adata. Tudom jól, hogy semmiből nem lehet teremteni, de itt a semminél már mégis csak több van az író előtt s ha nem lehet egyéb eredményre jutnia, megérnök azzal is, ha kétségeket, lehetőségeket vetne föl, kérdéseket hegyezne ki, tehát gondolkozásra is indítana, meg ama bizonyos szerencsés véletlennek is nyitva hagyná az utat, hogy oldja meg a kérdéseket, ha tudja. Itt mindez nem történik.

Sem a pályakérdés, sem a tárgy nem követeli, hogy a munka épen a keresztyénség felvételével kezdődjék s ezért hiánynak érzem, hogy a szerző, a historikus, egyetlen hangot sem szól arról: vajjon tudhatunk-e valamit őseink 1000 előtti állapotáról e tekintetben, vajjon ha a keresztyénség a vallás tanítása révén megindította a nép oktatását, nem lehetne-e az ősi magyar vallás papjaiban, a nép bölcseiben a keresztyén papok elődeit látnunk? Akár mi is az eredmény, mégis csak ott kellett volna kezdeni a dolgot, a honnan nézve csakugyan a történetet, tehát a fejlődés rajzát nyerhettük volna.¹ A keresztyénséggel jelenik meg Magyarországon az iskola, de nem a keresztyénség találta fel az oktatást, annál kevésbé a nevelést. Nagyon tanulságos lett volna e műben a magyar iskola kialakulásának a történetét látnunk, a mit meg is akart adni az I. fejezet: „A keresztyénség és a népoktatás.“ Azonban igen is könnyen igazítja el a dolgot s nagy általánosságban. Különbben sem a népiskolák története volt a cél, hanem a népoktatás és a magántanulásról szóló fejezet mutatja, hogy az iskola akkor sem volt az oktatás útján történő művelődés egyetlen eszköze.

A magyar oktatás fejlődését azonban nem mutatja be ez a mű 1000-tól kezdve sem. Oklevéltanulmányai alapján bizonyára meg tud határozni a szerző olyan időpontokat, melyek egy vagy más tekintetben pihenőkül szolgálhatnak s így némi tagolás talán lehetséges lett volna. Így p. o. az iskolák létezése szempontjából érdemes lett volna ezen az 540 éven belül korokat vennie fel, ha másként itt nem lehet, hát századonként, hogy tudjuk, melyik századból hány iskolát ismerünk s hol voltak azok. Akkor például tanulságosan lehetne megállapítanunk azt, a mihez a szerző eljárása miatt most külön tanulmány kell: milyen módon terjedtek az országban az iskolák az idő folyamán, hol volt előbb, hol később iskola; úgy aztán a történelemből még arra is rájuthatnánk: mi az oka, hogy itt hamarabb, ott később jelenik meg a szervezett oktatás eszköze. Békefi azonban betürendben sorakoztja az V. fejezetben a falusi, a VI. fejezetben a városi iskolákat, pedig nem azok lajstroma a fő, mert azt a tárgymutatóban is megtaláljuk, hanem a magyarországi népoktatás fejlődése.

III.

Mivel a bírálat ma már sem a munka milyenségén, sem annak sorsán nem változtathat, mert nem is ezeknek az utólagos bírálatoknak feladata *minden* hibának, hiánynak feltüntetése — céltalannak látom s

¹ Egy kicsiny német műre hivatkozom: *Knabe*, *Gesch. d. deutschen Schulwesens* (1905) így kezdi *Die Anfänge des deutschen Schulwesens* cz. fejezetét: „Im deutschen Altertum ist uns nichts von einem besonderen Schulwesen bekannt, wenigstens nichts von einer Volksschule.“ (2. l.)

haszonnélkülinek is, hogy apróra előadjam mindazokat az észrevételeket, melyeket e mű I. részének olvasása közben tettem. Nem foglalkozom tehát a mű nyelvvel, a két első fejezet némely különösségével; nem veszem sorra azokat a lapokat, melyek feldolgozás címén, oda nem való, semmit mondó adatot közölnek egyszerűen újra az oklevélből; nincs miért aprólékosan kimutatnom, mennyire összefűzés nélkül következnek ott mindenféle történetek egymás után csak azért, mert egy-egy név tanítót vagy tanulót ismertet meg velünk; azt sem tárgyalom, hogy a bérváláshoz a felnőtteknek éhomra járulása (15.), az iskola kisározása s aajtájának lakattal ellátása (49.), vagy a vág-besztercsei mészárosok szabályzata (169.) stb. az oktatás történetébe nem tartozik. Kiemelek e helyett még néhány tárgyi tekintetben fontos mozzanatot, a fejezetek sorrendjében.

II. fej. Nem lehet oktatásnak tekintenünk azokat a kioktatásokat, melyeket a zsinatok előírtak (13—20.); ezeknek igazán semmi közük ahhoz, a mi az oktatás fogalma.

III. fej. Jóllehet kizárja a szerzetesek iskoláit, e fejezetet mégis ezekkel kezdi. E fejezetben több merész következtetés van: (23.) egy adatból megállapítja, hogy „a székelyeknél a plebániai székhelyeken iskola is volt“, jóllehet az oklevélből ez nem olyan világos; 26 helység felsorolása „elegendő neki ama tény megállapítására, hogy a XIV. és XV. században a falusi plebániai székhelyeken országszerte volt iskola“ s ezt „tévedés nélkül“ mondja (24.). Sőt ebből a tényből visszakövetkeztet az Árpádok korára „joggal“: „Mert a városi iskolák megalakulása előtt a lelkipásztorkodó papság, a káptalani iskolákon kívül, egyedül a falusi iskolában szerezhette meg ismereteit. S így ekkor a falusi iskolára nagyobb szükség volt, mint a városok létrejövése után. Helyes tehát a következtetés, hogy a *plebániai székhelyeken — természetesen nem mindegyiken — már az Árpádok korában is volt iskola.*“ (24.) Talán elég volna feltennünk, hogy *lehetett?*!

IV. fej. Az iskolamester jövedelmére nézve nem elég annyit mondani, hogy „a szülőktől is volt jövedelme“ (32), mert az itt közölt oklevelekből is határozottan személyi viszony derül ki fizetés dolgában tanító és tanítvány között. Tudjuk, fenmaradt ez igen-igen sokáig, legalább is az itt tárgyalt iskolák utódaiban, t. i. a felekezeti iskolákban. Éppen ezért a város hivatalos hozzájárulását csak pótléknak, vagy alapfizetésnek gondolom a legtöbb helyen; a fő a szülőktől származó javadalom. Ugyanezért lett volna érdemes a tanítói rend fejlődésének ezt a vonását kellően kidomborítani.

Arra is van adat bőven Békefinél, hogy milyen volt a tanító szerepe a közéletben; ennek lehető kifejtése világot vetne arra, hogy a nevelésnek a tanító személye s állása tekintélyében milyen támasza lehetett.

A tanítók egy évre fogadását nem okolja meg, pedig a már említett átmenetiségben ott a magyarázat s értékes adat ez a magyar viszonyok állandóságához annak szemében, aki tud a XIX. század első fele magyar papjainak, jogászainak rektorkodásáról, meg a papmarasztás szokásáról. Az átmenetiség miatt aztán nincs is miért megdicséernünk a XV. századot azért (34.), hogy segédtanítóul baccalaureust alkalmazott.

Nagyon zavaró a könyvben a *scholaris* = tényleges tanuló, meg a *scholares* = iskolás, már iskolába nem járó, megkülönböztetése, jobban mondva összezavarása. Egy helyen ugyanis (37.) ott van a különbségtétel, de csak állítás és nem bizonyítás alakjában. Azután mégis számtalan helyen, sőt folytonosan szó van ezekről az *iskolások*ról, kik pedig a szerző szerint nem tanulók s így ide nem tartoznak! Jóformán soha sem tudjuk, miről van hát szó: sokszor a 38. lap jellemzése szerint iskolást gondolunk, tehát nem tanulót, de mert itt szó van róla, mégis népoktatásban részesülőt kell értenünk. Így p. o. 82., 101., 115., 174. stb. Feltétlenül szükséges lett volna a jelzett különbséget következetesen és világosan érvényesíteni. Még az is megesik, hogy a XII. oklevél *scolaris* szavát, egyik helyen külön kiemelve, *iskolamester*nek értelmezi (37.), másutt meg *iskolás*nak fordítja (218.)

A tantárgyakról szólva (40.), sem azt nem tudjuk meg, melyik időre vonatkozik, sem hogy honnan veszi az adatot. A számolás tanítását abból következteti, hogy Bártfán, Kassán, Késmárkon táblát vettek az iskolába. Hátha csak írtak erre?

Öt lapos mutatványt ad Heyden Sebald *Formulae Puerilium Colloquiorum*ából, melyet Dézsi Lajos 1897-ben már kiadott. Mivel egy szót sem tesz hozzá Békefi, nem tudom, miért közölte?

Lehetetlennek tartom, hogy e legfőbb tekintélyként megjelenő műben a zsidó iskolák ügye úgy intéztessék el, a hogyan Békefi teszi (50): felemlíti, hogy „A városokban zsidó iskolával is találkozunk“ s utána veti: „Ezen helyeken azonban — mint Kohn vitatja — nem egyszerű iskolákról, hanem zsinagógáról van szó.“ Már most volt-e hát zsidó iskola? Kohn szava nagyon hihető s adat arra, hogy a templom minden vallásnál azonos szerepü.

VI. fej. Valóban sok becses adat van itt. Ha a tanítók személyét megfigyeljük, találunk Eperjesen olyat, ki azelőtt Brassóban szolgált (92., 104). Ha meg lehetne valahogyan állapítani a tanítók vándorlását, becses adathoz jutnánk az ország különböző vidékeinek művelődési történetében.

Sokat foglalkozik Békefi *Stöckel* Lénárddal. Igen jól teszi, de mivel *Klein* már közölte *Stöckel* iskolai törvényét, ebben a műben kivonatos közlés helyett bírálatos ismertetést vártunk. Tudva azt, hogy *Stöckel* több rendelkezéséhez a legújabb időig, sőt máig van a református

kollegiumokban hasonlóság, nagyon kívántuk hallani ezek megítélését éppen ama kor szempontjából, szeretnők látni Melanchtonnal való egybefüggését s ebben is azt a rendkívüli hatást, melyet az újabb szellem hazánkban is megkezdett a tárgyalt korszak vége felé. Az egész munka olvasása közben mindig erősebben vágyik az ember, hogy éppen a szerző ajkáról összefüggő jellemzést halljon e hosszú korszaknak legalább arról a részéről, melyből vannak erre adatai; várjuk ama nevelési elvek összefoglalását, melyeket némelyik okleveléből, Teutsch közléseiből, meg Stöckel törvényéből s leveleiből megismert, szóval szeretnénk egyetlen pillanatra legalább meglátni azt a magot, melyet a sok hámozás után mégis csak bizonyára megkapott a szerző — de nem, semmi ilyest nem találunk. A sok kályha és gerenda, adósság és verekedés, örökül hagyott csikók és szőlőskertek, vagyis a töredékes adatok olyan vastag burokkal fedik itt a magyar oktatás történetét, hogy azon a vastagságon semmi világosság át nem hatol!

Éppen azért tegyünk is immár pontot. Csak két körülményt kell végül határozottan kiemelni: 1. e könyvben semmiképpen nem látjuk a *magyarság* oktatásának történetét s 2. a miről szól, az *nem is népoktatás*.

Igen szembeötlő eredménye ugyanis e könyv tanulmányozásának az a nem új, de Békefinél ki nem emelt valóság, hogy az országnak magyarok lakta vidékéről alig van oktatástörténeti adatunk. Kétségtelenül magyar vidékről, Zemplénből, Baranyából, Szabolcsból akad egy-egy adat a XV. század végéről, de az adatok nagy része a XVI. század elejéről való s bizony nem magyar iskoláról szól. 54 falusi iskolát sorol fel Békefi, ebből 27-ről Teutschtól s az Urkundenbuchból, szóval az erdélyi szászoktól vette az adatot. Az 54 iskolából esik 10 Brassó, 8 N.-Küküllő, 5 Kis-Küküllő. 4 Abaúj-Torna, 2—2 Szeben, Alsó-Fehér, Kolozs, Zemplén, Liptó, 1—1 Hunyad, Csik, Sáros, Bihar, Szabolcs, Tordaaranyos, Bereg, Gömör, Bars, Baranya, Maros-Torda, Arad, Trencsén és Zólyom megyére. A városi iskolák száma 84. Ezek közül 44 bizonyosan német iskola volt, esetleg több is. Évek szerint kellene rendezni az iskolákat s az idővel kapcsolatban szemlélve a területi eloszlást, fontos eredményekhez jutnánk, kivált ha legalább nagyjából az iskolák keletkezése s elmulása idejét is megállapíthatnók. Ha nehezünkre esik is, ki kell azért mondani, hogy eddigi ismereteink — értem Békefi adatait — főképpen a nem-magyar vidékekre vonatkoznak. Ebből természetesen nem következtethetjük azt, hogy iskolák e részeken nem is voltak, de szükséges e tényt éppen a fejlődés megismerése kedvéért feljegyeznünk, mert a következő idők adatai e tényen ugyancsak változtatnak. Rámutattam, hogy nehéz egyszerűen elfogadnunk Békefinek a plebániái iskolákra vonatkozó állítását; azt meg tudjuk, hogy a városok, velük tehát a városi iskolák is, valóban az ország belsejében fejlődtek

ki legkésőbbben; azt is tudjuk, hogy a magyar vidékek sorsa milyen hátrányosan különbözött a többiekétől — mindezek alapján nem is igen csodálkozhatunk azon, hogy Békefi munkája az oktatás történetében e vidékeket alig juttathatja némi kis helyhez. Más kérdés aztán, hogy a magyarországi népoktatás történetét írva, miért nem magyarázza meg a szerző ezt a jelenséget nemzetünk történetével. A történelmi igazság megállapítása mindig szükséges, magyarázatát pedig legalább is meg kell kísérelni. Ha ez itt megtörténik, még pedig a magyar művelődéstörténet egyetemes nézőpontjából és bizonyítékaival, akkor nincs oka senkinek ezen eltűnődnie vagy esetleg kárörömmel ujjongania. Azért is szükséges volna ez, mert úgy tudjuk aztán kellően méltányolni azt a szellemi áramlatot, mely a magyar iskolázást újonnan megeremtetete.

Valaki csak örömmre indult azon, hogy 1540 előtről 38 ívre terjedő oklevéltárát és történetét lehet összeállítani a magyarországi népoktatásnak, kérem, fusson végig gondolatban az egész munka anyagán s keresse a *népet!* Nem fogja megtalálni. Még csak törekvést sem látnak annak a tisztázására, hogy az a felfogás,¹ mely a szerzetes és székesegyházi iskolákat a magasabb rendűek tanintézeteként nevezi, helyes-e, vajjon volt-e különbség a falusi és székesegyházi iskolák között a növendékek társadalmi viszonyai tekintetében? Azzal ugyanis, hogy (ellentétben a többivel?) ezek a *papi nevelést* szolgálták (Előszó), nincs elintézve a dolog, hiszen azt sem tudjuk, mit ért ezen a szerző: pappá nevelést-e, vagy papok által történő nevelést? Úgy oda vetve egyik sem állhat meg, mert nem csupán azokból mentek a magyarok papi pályára (l. Békefi műve 49. lapját) s nem is csupán azokban tanítottak papok, a mi e műnek egyik kétségtelenül megállapítható tanulsága. Tehát ezzel a különbségtétellel még nincs bebizonyítva, hogy ez a 38 ív a *nép*, tehát az egész lakosság oktatására nyújt adatokat! Sőt mindenképen azt a meggyőződést erősíti meg e könyv figyelmes tanulmányozása, hogy a *czím téves*: itt nem a nép, hanem csupán egy rész, t. i. a magasabb osztályok iskoláit látjuk, úgy hogy nem is csodálkozunk az udvari és magánoktatás (itt sem nevelés!) ide vonásán, mert az a többihez csakugyan odaillesik.

Érzi ezt a szerző is, mert ime a 22. lapon *öt sorban* az igazán népoktatással is foglalkozik, így: „A nép gyermekeit leginkább a falusi iskola fogadta be. Tubero úgy tudja, hogy Magyarországon a legtöbb ember a mezőről kerül az iskolába. Érdekes a külföldi írónak ezen megjegyzése, mert kiderül belőle, hogy a falusi nép gyermekeit küldte iskolába.“ Erre az a felelet, hogy Tubero (CCCXLVI. sz. okl.) csak a XVI. század első feléről, Bakócz Tamás iskolázásáról szól, szava tehát

¹ Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. 4. l.

nem egyetemes bizonyíték még akkor sem, ha értesülését feltétlenül hitelesnek vesszük. Azután megvallom, azt sem tudom, hogy az *ex rure ad ludum litterarium profectus* csak úgy érthető-e, a mint Békefi magyarázza, hogy t. i. az illető parasztgyerek volt? Fogadjuk el Tubero szavát feltétlenül hitelesnek s Békefi értelmezését helyesnek — akkor sem bizonyítja ez a népoktatás létezését. Azt bizonyítja csupán, hogy *meg volt a pór-népben a tanulás vágya*. Ezt kiemelnünk nagyon fontos, mert 400 évvel ezelőtről bizonyítja a magyarságnak szellemi szükségletek iránt fogékony voltát még abból az elnyomott rétegből is, a melyre Széchenyi szellemének segítségével a XIX. században felvirradt végre a szellemi szabadság napja s mely az idő fordultával most más alakban, erősebben, sőt erőszakosan döngeti emelkedésének valóságos és vélt akadályait. Helyes volt tehát erre rámutatnia szerzőnek, de éppen feltett célja érdekében ki kellett volna fejtenie s meg kellett volna tudományosan magyaráznia, hogy miért nem teljesülhetett a népnek ez a kívánsága az akkori viszonyok szerint?! Jól esik látnunk Békefi igyekezetét annak kimutatására, hogy az egyház, a római katolikus, mindent megtett a népoktatásért, a mit tennie lehetett, de meg kell engednie azt az észrevételt, hogy ilyen új igazságnak a bizonyítása nem eshetik meg az ellenkezőt tanúsító adatokkal való foglalkozás nélkül. Ezért is jó lett volna elővennie az eddigi irodalmat s megerősítenie az igaz adatokat, megczáfolnia a hamisakat, megértetnie a rosszul magyarázottakat, szóval felderítenie az igazságot. Mert íme, mit kell most mondanunk ezzel a 38 éves művel szemben, a mely már pusztá létezésével is azt akarja bizonyítani, hogy 1540 előtt, tehát a reformáció nélkül, általános volt a népoktatás? Azt kell mondanunk, hogy van ennek a műnek egy oklevele 1533-ból, a CCXCIX., a mely a népoktatás mivoltára enged következtetnünk, de a melyet a szerző a feldolgozásban nem említ; van Vass József idézett művében (57—58. l.) két adat, melyet Békefi szintén nem említ, tehát meg sem czáfol. Ez a három adat így szól:

1. „Oktatásban a pórfiú is részesülhete mind a káptalani, mind a monostori iskolákban, ha földesurától erre felszabadított; mert a pór-osztályt a kor önző nézetei ez ideált szolgálásban tarták, míg magát meg nem váltván, szabadon nem bocsátatott. Innét a világi urak folytonosan követelték az egyháztól, hogy jobbágyaikból, vagyis szolgáljaikból, földesúri engedély nélkül, ujoncztagjait ne szedje. Azért volt kénytelen Lőrincz érsek zsinata is **1114-ben** határozni: Valaki idegen szolgát vagy olyat, ki urának akaratán kívül a szolgálat alól el nem vonható, vagy bárkit a köznépéből (quemcunque de civili populo) tudományokra oktat, vagy a papságba felvesz, urának tudta s megegyezése nélkül, azt váltsa meg s azon fölül 50 pensát fizessen birságul,“ (Vass J. i. m. 57.; Synod. Strigon. prior. cap. LXV. Endlichernél.)

2. „A szellemképzést erősen akadályozó vagy azt érezhetőleg megszübbasztó határozatra akadunk még a Budán 1279-ben tartott egyházi zsinatnak következő rendeleteiben: Előleges megintés után zárassanak ki az egyházból mindazon barátok és szerzetesek, a kik kolostoraikat elhagyva, főnökeik engedélye nélkül iskolába járni vagy a nyelvtanon, hittudományon s gondolkodástanon kívül mást tanulni merészelnék.“ (Vass J. i. m. 58.; Constit. Synod. Budens. Endlichernél cap. LXVI.)¹

3. „Gyula 1533. A Salvatorianus Ferenczesek gyulai közgyűlésökön megtöltják, hogy a harmadik rendhez tartozó nővérek írni tanuljanak, vagy valamely férfit vagy nőt az írásra megtanítsanak.“ (Békefi 444. l.)

Sajnálnunk kell a történelmi igazság érdekében, hogy Békefi nem számolt az eddigi irodalomban nyilvánult nézetekkel, eme beszédes adatokkal, hanem a helyett így intézi el minden történelmi tárgyalás és bizonyítás nélkül a reformáció oktatástörténeti jelentőségét (211. l.): „A reformáció oktatástörténeti szempontból nevezetes jelenség, habár a népoktatást nem ő találta is fel, mert az már századokkal előbb meg volt mind a falusi, mind a városi iskolákban. Az is bizonyos, hogy fellépésekor a régi iskola nyugalmát és munkáját megzavarta s helyébe másikat nem mindjárt és nem is mindig tudott állítani.“ Úgy tetszik, e sorokban fejezte ki Békefi tanulmányainak végső eredményét. Műve azonban ezt a véleményt nem igazolja. A reformáció egyetlen híve sem vitatta soha, hogy a népoktatást ők találták volna ki, hiszen éppen azzal a gondolattal folyt az egész hitújítás, hogy a keresztyénség eredeti értelméhez térnek vissza, annak a parancsait teljesítik. Oktatástörténeti, sőt neveléstörténeti szempontból is azért nevezetes a reformáció, mert újra megszünteti a magyarság között szellemiekben azokat a különbségeket, melyek nem a keresztyénség felvételekor, hanem az azt követő századokban kifejlődtek! Az az igazság, a mit Békefi így mond: „Luthernek azon elve, hogy a szentírást mindenki maga magyarázhatja, a népoktatás körének kiszélesbítését eredményezte“ (211.) S az jellemzi az új szellemet, a mit szintén Békefi mond műve utolsó előtti bekezdésében, hogy a reformátorok „iskoláikban az olvasás megtanítására különös gondot fordítottak.“ Nem fejt ki a szerző seholy, hogy mily elvek magyarázzák meg az addig ezzel ellentétes viszonyokat, melyeket ime, ezekkel a szavakkal maga is elismért.

Mellőzve már minden egyebet, ismétlem Békefi adatgyűjtő buzgalmaért az azt megillető teljes elismerést és azon való sajnálkozást, hogy e gyönyörűen kiállított mű nem tudhat a magyar népoktatás fejlődésére új világgosságot árasztani!

Imre Sándor.

¹ Kiss Á. i. m. 4. l. idézi Kerékgyártó Á. nyomán (A műveltség fejlődése Magyarországon. 508. l.) II. Endre 1222.-iki rendeletét: „Azt királyi tekintélyünknel fogva szoroson parancsoljuk, hogy valamely főpap senkit se avasson udvarnokaink, várnepeink vagy bármiféle szolgaság igája alatt levők közül klerikussá“.

Emlékirat a magyar zene ügyében. A kolozsvári zeneconservatorium igazgató választmányának megbízásából készítette *Seprődi János*. (A Budapesti Szemle 1906 májusi számából a *Feladatok a magyar zene körül* cz. czikk különnyomata.)

Sok idevágó ismerettel, éles elme nagy munkájával, az ügy szenvedélyes szeretetével írott 50 lapnyi tanulmány. Részleteiben sok az igazság; czélzata pedig — magyar zenetudományi folyóirat alapítása — föltétlenül dicséretre, sőt megvalósításra méltó.

Hanem ez csak egyik oldala az éremnek: a fényes. A másik — szinte csodálatos sötétségben mered arra, a kit a fényesség nem kápráztatott el.

Liszt Ferenczről — az olvasóm természetesen kell találja ezt a nevet egy magyar zenei tárgyú bírálat elején, hiszen Liszt volt legnagyobb művész-zenésünk; nem épen azért, mert magyar apának magyar földön született fia volt, a kit saját állandó vallomása alapján az egész külföld magyarnak tart is; hanem főképen azért, mert — magyar Liszt-monografia híján Göllerich németjéből idézem — magyar jellegű zeneműve 130 van, a mennyit alig irt más zeneköltő, (nem szólok Seprődi *naturálistáiról*, a kik akár mindennap kiráznak az ingújjukból egy tuczatnyi, csakhogy népművészeti színvonalú, apróságot)... Tehát: Liszt Ferenczről mindenki tudja, — vagy legalább tudja meg! — hogy a mi zenénket világhírre emelő *magyar rapszódiait* már elkezdte írni, mikor 1840-ben futólag megismerkedik Wagner Rikárdal; tehát előbb volt jó magyar, mintsem wagnerista; sőt Wagnerrel csak 1847 óta lépett közelebbi baráti viszonyba. Igaz, hogy lángelméje korán felfogta Wagner óriási nagyságát, az is igaz, hogy Liszt ezóta hirdette is barátja lángelműségét, nálunk csak úgy, mint mindenütt másutt; de Wagner csak 16 év után, 1863 nyarán jött le Pestre, műveit megismertetni és mint karnagy igazgatni — s Liszt ekkor nem jött vele; csak 12 év múltán, 1875 tavaszán jöttek el együtt. Lisztet semmiképen sem érheti az a vád, hogy Wagnert nálunk a zene-pedagogia és a művészet uralkodó csillagzatává tette volna, még pedig a magyar zene rovására.

E vád képtelenségét szembeötlővé teszi az is, hogy Wagner irányát az egyetlen Mihalovich kivételével, magyar zeneszerző egyáltalán nem követte. A közönség is sokára ismerte és szerette meg Wagnert, hiszen ő ugyyszólván csak nagy operaházba való műveket alkotott, ezeket Liszt életében magyar földön csakis Budapesten adták elő, még pedig jó későn; első a *Lohengrin* volt (1866-ban; 18 évvel a mű elkészülte után), azután jött a *Tannhäuser* (1871-ben; a mű 26 éves volt), majd *A bolygó hollandi* (1873-ban, 32 éves darab) a *Rienzi* (1874-ben: 34 éves), végre *A nürnbergi mesterdalnokok* (1883-ban, 16 é.) s míg ezek — Liszt halála után 3 évvel készült hivatalos kimutatás szerint — összesen 216 előadást értek el: addig Erkelnek a Wagner-hatástól teljesen mentes művei közül (ugyancsak 1889 őszéig):

Báthory Mária	32	} összesen 418
Hunyadi László	256	
Erzsébet — —	16	
Bánk bán — —	108	
Sarolta — —	6	

és Doppler Ferencztől: Ilka 81, Császár Györgytől: A kunok 106, továbbá Adelburg, Huber Károly, Thern stb. magyar szerzők magyar stílusú dalmű-

vei is mintegy 50 ízben kerültek színre, tehát legalább 650 magyar est áll a 216 Wagner-esttel szemben. Szinpadon kívüli Wagner-hatásról beszélni egyszerűen képtelenség.

Mindez talán hosszadalmas, de megingathatatlan igazság, a melyre itt nagy a szükség. Seprődi ugyanis nem győzi elégszer hangoztatni, hogy minden — és számtalan! — zenei nyomorúságunk egyedüli oka: a Liszt által reánk magyarokra zúdított német Wagner-csapás; ez ellen, és csakis ez ellen írta Seprődi az egész Emlékiratát. Tehát valótlanúságot hirdet és iparkodik folyton bizonyítgatni; bámulatos észmunkával csoportosítva össze nem illő, az események hullámaiból önkényesen kihalászott adatokat; nagy erőfeszítéssel szélmalomharcot vív.

Meggyőződése: hogy Seprődinek kezdetben volt meg a Wagner-előítélete; azután kereste hozzá az őt támogatni látszó tüneteket és okoskodásokat. Túl buzgóságában észre sem veszi, hogy lerántja a jóhiszeműségébe vagy a tiszta látásába vetett hitünket, mikor önmagának ellentmond a 12. lapon: „észrevették e nemzetek azt, hogy *nemzeti zenéjük feladása nélkül* értékesíthetik azokat a vívmányokat, melyek a nagy zenereformátor műveiből értékesíthetők“; azaz: francia, olasz stb. Seprődieknek semmi okuk sincs Wagnertől, mert német, irtózni; a 13. lapon is teljes elismeréssel kell adózzon „annak a művészi fejlettségnek, mely Wagner műveinek lényegét teszi“, 10 sorral odább is „Wagner művészi tökéletessége“ nem is németisége, indítja fel. Nem képtelenség-e, kulturális érdekű, hosszú essayt írva, a vádlottak padjára ültetni kulturális vívmányokat, magas művészi fejlettséget, sőt tökéletességet?!

Egyáltalán főbenjáró bűn-e elme- és szív műveltség dolgában a német vagy egyéb idegen hatás? Elképzeli-e Seprődi ma olyan állandó színházat, mely kizárólag magyar levegőjű darabokból él? Van-e művelt magyar ember, a kinek könyvtárában (bár magyarra fordítva) idegen nemzetbeli szerzők művei hiányoznak, ideértve az Ó- és Újszövetséget, Luther Kátéját, Calvin Institutióját? Vagy hogy szorosan tárgyunknál maradjunk: a 9. lapon Seprődi azt írja a cseh származású Csermák Antalról, hogy az ő kezében „a tisztán idegen zenei elemek is . . . melyek teljesen hiányoznak a magyar népies zenéből, szentesítést és elfogadást nyernek“; miért ad szabadságot Csermáknak — miért volna tilos éppen Wagnernél keresni és találni olyan „idegen zenei elemeket“, melyek esetleg beillenek a magyar lélek zenei megnyilatkozásába, ezt gazdagítják és tehát szentesítést és polgárjogot nyernek. . . . Úgy látom, hogy Seprődi a maga célzatának ellentmond (23. l.), mikor el kell ismernie, hogy a Liszt- (Wagner-) irányt szolgáló Abrányi-iskola „hivei, még azok is, a kik csak törték a magyar nyelvet . . . mindnyájan jó magyaroknak tartották magukat; sőt . . . a nagy magyar közönség is úgy tekintette őket, mint a magyar szellemnek szinte egyetlen harcosait, a kikre éppen azért hallgatott s a kiknek törekvéseit örömmel támogatta. Nem lehet tehát tagadni, hogy e korban, mikor a magyar szellemnek csupán a zeneművészetben volt szabad nyilatkoznia, ez iskola nemzeti missziót teljesített.“

Ezt az ellentmondást Seprődi, úgy látszik, észrevette, mert rögtön utána teszi, hogy mekkorát tévedett az Abrányi-iskola, nem vévén észre, hogy „Liszt lelke előtt a Wagnerizmus terjesztése lebeg.“ Téved az Emlékirat szerzője: Liszt egyáltalán nem titkolta, hogy mi lebeg lelke előtt; ő épp úgy Chopin-apostol volt, mint a bonni Beethoven-szobor propa-

gálója; zongorára Wagner műveiből csak 16 (kisebb) átírást eszközölt, holott pl. Beethovenből 31, Schubertből kerek 100 transzkripcziója van; ő maga pedig, mint zeneköltő, épp úgy, mint Wagner, körülbelül 1850 óta új hangokat szólaltatott meg, újfajta dallamokat, merész, újszerű összhangokat, a régi, megcsontosodott formatan mellőzésével, új stílusban komponált ugyan, de a mely lényegesen különbözik a Wagner-féle stíltól — amely különbségről egyébiránt Bartalusnak egyik utolsó felolvasása is szólt (ha jól emlékszem a Kisfaludy-Társaság keretében).

Ennyiből, hisszük, kiviláglik Seprődi alaptételeinek tarthatatlansága. Pedig még néhány tuczat súlyos tévedését javíthatnók ki, ha arra való terünk többé-kevésbé lehetne ez általánosabb érdekű lapokon. Úgy látszik, végzete volt Seprődinek az, a mit ugyanő, ugyancsak a Budapesti Közlönyben (a tárgyaltuk Emlékiratot kiegészítő, Káldy Gyuláról szóló, augusztus havi cikkben) Eötvös Károly országgyűlési képviselő beszédéről ír: hogy t. i. a vádolt egyének és intézmények körüli kellő tárgyismeret nélkül, kalandos, szinte groteszk úton, tehát igazán csodálatos módon jut általánosan helyeselhető végeredményhez. — Szembeötlő valóságokat, egymásból folyó tényezőket leírni: közönséges ésszel is lehet; de, az Emlékirat módjára, nem létező alapra építeni, mellékes dolgokat lényegesekül feltüntetni, össze nem tartozó dolgokat párosítani, sok igazságot nem a maga helyére tenni, az így írott fantasztikus útvesztőknek logikus, puritán építkezés látszatát adni; ehez, ismétlem, nem közönséges elmének nem közönséges fáradsága kellett.

Utóirat. Azt hiszem: tartozom Seprődinek és minden érdeklődőnek azzal a felvilágosítással, hogy Emlékiratát kiegészíti néhány más írat: *A magyar zene tudományos tárgyalása* cz. tudomány-akadémiai értekezés, Ponori Thewrewk Emil műve (1890); magyar zenei bibliografiát (Katonai Magyar Gábor művét stb.) sürgető cikk a jelen sorok írójától (1902 novemberben a *Zenevilág* hetilapban); országos nagy zeneműtárnak a *Zenelap*-ban 1905 tavaszán fölvetett kérdésében Meiszner Imre stb. cikkei és főleg d' Isov Kálmán tanulmánya (ez már a *Zeneközlöny*ben tavaly szeptemberben), végül pedig a legérdemesebb Vikár Bélának mintegy tíz éves, önként indított, gazdag és kifogástalan hűségű, mert fonográf hengerekre gyűjtött népdalanyaga, — hogy ne is szóljunk az egész zenei nevelésünk reformját sürgető, százfélé megjelent cikkek sokaságáról.

„Amicus Plato, amicus Aristoteles, sed magis amica veritas.“

Kereszty István.

VEGYES KÖZLEMÉNYEK.

Királyi Család-Album cím alatt megjelent magyar mű fedőlapját nagy plakett díszíti, a melyet Tony A. Szirmai nevű művész készített 1905-ben. Most az album-kiadó vállalat ezt a plakettet kisebbítve, meghatározott számban — és pedig *kizárólag* éremkedvelők, gyűjtők és múzeumok részére — elkészíttette bronz és ezüst példákban. A bronz példák ára 10 kor., az ezüst példáké 24 kor. A plakett, mint a kiadó vállalat írja, Ő Felsége 75-ik születésnapja alkalmából készült.

Előlapján a bal felsősorokban Ő Felségének jobbra tekintő arcsképe, fedetlen fejjel, köralakú horpasztásban, hegyek fellett lenyugvó nap felé tekint. Lent folyótól osztott hegyes tájkép előterében hét női alak halad föl egy lépcsőzeten, a melyen rózsza, babér és pálmaág vannak elszórva. A lenyugvó nap sugarai fölött az osztrák császárnak 1848-ban felvett s a birodalmi egységet jelentő jelmondata: VIRIBVS | VNITIS. A hét női alak közül a jobb legfelsőnek fején az osztrák császári korona, magasra emelt baljában cserág. A bal felső alak fején a magyar szent korona díszlik, karjait felajánló módon terjeszti ki. A legalsó, jobb oldalinak fején lilomos korona s baljában fáklját tart. Még az előtér közepére eső lebegő alak karjaiban látunk rózsafüzért és a két legfelső alak közé eső lépő alak visz karjaiban borostyánlevél-csomót. Az előlap alsó balsarkában: TONY. A. SZIRMAI 1905.

A plakett háti lapjának alsó részét, sima párkány fölött, babér- és cserág közé helyezett buzogány, kard, lándzsa, sisak, pajzs és harci bárdból alkotott sarok-dísz ékíti. Különben egészen sima mezején a következő 12 soros felirat foglal helyet: IN MEMORIAM | GLORIOSISSIMAM | DIEI-NATALIS | -LXXV- | SVAE MAIESTATIS | FRANC-IOSEPHI-I | DEI-GRATIA-IMPER-AVSTRIAE | REX-BOHEM-GALIC-ILLYR-ETC | ET-REX-APOST-HUNGARIAE | MDCCCLV | ANTE-DIEM | XV-CAL SEPT |

Érdekes, hogy az Úrnak 1905 esztendejében a magyar királyi család albumára olyan plakettet helyeznek, a mely mit sem tud arról, hogy a magyar királynak a jelmondata: *Bizalmam az ősi erényben*. Érthetővé válik azonban azonnal, mihelyt a birodalmi egységet jelentő *Viribus unitis* jelmondat alatt, — az ugyancsak birodalmi egységet példázó, — csoportozatot látjuk. Magyar ember ezért a plakettért aligha fog pénzt adni, hacsak, mint olyan kuriózumért nem, a mely jellemzi egy Szirmai nevű művésznak, meg egy magyar kiadó vállalatnak érzéketlenségét. Ha Ausztria számára készült, akkor Magyarország nemtőjének nincs ott helye; ha a magyar királyt akarja dicsőíteni, akkor a *Viribus Unitis* sok egyébvel el kell hogy maradjon.

Hogy a tervező művész latinul nem tud, azt elnézzük neki, csak pontosság okáért említjük fel, hogy a 8. és 9. sorban REGIS helyett következetesen REX van.

A plakett különben a megszokott sablonoktól nem igen tér el; nem rossz, de kiválónak sem mondható.

A Kovács Sámuel-féle ballada pályázatra az idén tíz pályamunka érkezett, u. m. 1. *Kossuth Lajos álma*, (jelige nélkül), 2. *Rákóczi visszatér*, (Tokaj), 3. *Kendefi Ilona fonala*, (Fiaim, csak énekeljétek), 4. *Etele temetése*, (Dicsőségről álmoda stb.), 5. *Zeyk János*, (Emlékezzünk régiokról), 6. *Listius László*, (Be szokott borulni az ég stb.), 7. *Balogh Adám*, (És mégis jönni fog), 8. *Az Áruló*, (Névtelen hősök), 9. *Az aversai éj*, (Et nunc et semper), 10. *Ócskay brigadéros*, (Rákóczi villáma). A bölcselet-, nyelv- és történettudományi szakosztály e pályaművek megbírálására dr. *Versényi György*, *Seprődi János* és *Pálffy Márton* úrakat kérte föl, kik bírálati jelentéseket f. évi június hó 30-án elkészítvén, a pályázat eredményéről a következőkben számolnak el. Megállapítják, hogy a pályázati hirdetés és a pályázat föltételei szerint a jutalom a legjobbnak csak akkor adassék ki, ha az irodalmi színvonalon áll; továbbá, hogy jutalomra csak olyan pályamű tarthat számot, melynek tárgya a magyar történelemből van véve, ha az tiszta ballada, vagy azzal rokon kisebb költői elbeszélés. Ez okon *Kendefi Ilona fonala*, *Zeyk János*, *Az aversai éj* és *Ócskai brigadéros* című pályaműveket, mivel részint nem állanak irodalmi színvonalon, részint mert nem balladák s rokon kisebb költői elbeszélések, tekintetbe nem vehetik. Nem vehetik tekintetbe a *Kossuth Lajos álma* és *Rákóczi visszatér* címűeket, mert egyik sem igazi elbeszélés, inkább szélesen festett lírai kép; *Etele temetése* elnyújtott, tehát hatástalanul széteső, lírai részletekben gazdag és meglehetősen technikával irt mű, de már kívül esik a kisebb elbeszélés keretén; *Az áruló*, bár van benne bizonyos mese, de nem történeti, csak a muszka vezető szó sejteti, hogy az utolsó szabadságharcz idejéhez van kötve; *Balogh Adám* előadása krónikás, az elején elnyújtott, az utolsó hat versszakasz önálló egész. Kikivánkozó lírai kép; *Listius László* a legballadaibb. Szép munka, de nincs jól gondolva. Néhol az érthetlenségig homályos. Eleintén úgy látszik, hogy tragikum nagyra-vágyásból fog fejlődni, később azonban kitűnik, hogy kapzsi rokonait akarván kijátszani, maga ásta vermébe esik. Hőseinek jellemzése, indítékainak zavarossága miatt, előadásának egyenletlenségei miatt azonban a jutalomra ezt sem érdemesítik. Ez alapon a bizottság az javasolja, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület buzdításul dicsérje meg a *Listius László*, *Az áruló*, *Kossuth Lajos álma* és a *Rákóczi visszatér* című pályaműveket, de a jutalmat ne adja ki, mert a pályázat föltételeinek meg nem felelő művet nem áll módjukban javaslatba hozni. Ezen felül kéri a bizottság az Egyesületet, hogy jövendőre a pályázat feltételei között különösen emelje ki, hogy csak alakilag kellően felszerelt (olvashatóan irt vagy gépelt, egybefűzött vagy kötött) pályaműveket vesz tekintetbe. —rd—

Helyreigazítás. Múlt füzetünk első közleménye öt latin és olasz jegyzetbe (szerző távolléte miatt) több értelemzavaró hiba csúszván be, azokat az alábbiakban javítjuk ki:

A 175. l. 4. jegyzete utolsó sorában Pokulatu . . . Poloinae regis helyett olvasdó: postulatu . . . Poloniae regis.

A 186. l. 1. jegyzete helyesbítve így szól:

¹ Ezt Possevino Rómába küldött 1585 februárius 19-iki varsói jelentéséből tudjuk, melyben előadván István királylyal folytatott tárgyalását, az erdélyi ügyekről ekként ír: Mi valsi della buona dispositione della volontà del re a proporgli diverse cose buone, et accettò, anzi haveva per opra del Dottore Simonis, accettato un medico catolicissimo pel principe di Transilvania, scacciatone uno heretico. Promise

di porre in effetto nel termine di un' anno, o circa, l' assignatione de i beni ecclesiastici per un buono separato di Transilvania, mi stimolò a ricevere nel seminario di Transilvania giovinetti di minore età di quel che si era prescritto, perchè (come disse) si vede che quelli animi, quando sono usciti di quella tenera età, non vogliono, se da piccioli non sono contenuti in disciplina, attendere ad altro che all' armi. (Mindvégig sajátkezűleg irt eredetije a római vatikáni levéltár „Nunziatura di Germania“ 95. k. 327—8. lapján.)

A 187. l. 4. jegyzetének szövege emez:

⁴ Ezt Possevino 1583 október 29-ikén Kassáról irt e soraiból tudjuk: Noi fra questo mezzo habbiamo' mandato di qui per soccorso a i Transilvani *il giubileo* emanato a tempo *pel regno d'Ungaria*, et ho hoggi avviso che il provinciale nostro, il quale aspetto qui di Polonia, conduce dieci huomini della Compagnia, quattro de i quali sono theologi, per soccorso migliore di Transilvania di quel che havranno coloro i quali confidunt in tibiis equorum. (Eredetije a római vatikáni levéltár „Nunziatura di Polonia“ 15. cz. kötete 146. l.)

A 188. lap 1. jegyzete így olvasandó:

¹ Látogatásukról maga Mathissy István prépost, csanádi püspök ekként emlékezik meg Leleszről, 1584 januárius 2-ikán Possevinohoz irt levelében: Allí 18 del passato vennero qua da me a notte scura gli Reverendi padri Jesuite con tre carri coperti, et alcuni cavalli, venendo da Polonia et andando in Transilvania col R^{do} padre Gio: Paolo Campani provinciale. A quali conforme al debito mio mostrai tutta quella hospitalità che potè così all' improvisa. Poi il giorno seguente, nè per il mal tempo, nè a mie preghiere volsero restare a riposarsi. Ma detto messa, confessati et comunicati alcuni di loro, si partirono con disegno di arrivar al Natale a Koloswar. (Sajátkezűleg irt eredetije a római vatikáni „Nunziatura di Germania“ 85. k. 2—3. l.)

A 189. l. 3. jegyzetében Jaroszauból h. olv. Jaroslwból.

Az *Erdélyi Múzeum* régebbi évfolyamaiból még rendelkezésre álló kötetek és füzetek a szerkesztőség útján még mindig kaphatók és pedig a következő áron:

— *Erdélyi Múzeum* 1874., 1876—1882.

Teljes évfolyam — — — — — 12 kor. (Tagoknak 10 kor.)

Egyes füzetek — — — — — 50 fill. (Tagoknak 30 fill.)

— Az Erdélyi Múzeum-Egylet bölcs., nyelv- és történettudományi szakosztályának *Kiadványai* 1884—1891.

1884—1886. (teljes) — — — 3 kor. (Tagoknak 2 kor. 50 fill.)

1887—1891. (teljes) — — — 4 kor. 50 fill. (Tagoknak 3 kor. 50 fill.)

Egyes füzetek — — — — — kor. 60 fill. (Tagoknak — kor. 50 fill.)

— *Erdélyi Múzeum*. 1892—1905.

1892—1893. (teljes) — — — 4 kor. 50 fill. (Tagoknak 3 kor. 50 fill.)

1894. VI—X. füzetei — — — — kor. 50 fill. (Tagoknak — kor. 30 fill.)

1895—1896. (teljes) — — — 3 kor. 50 fill. (Tagoknak 2 kor. 50 fill.)

1897. (teljes) — — — — 5 kor. — fill. (Tagoknak 4 kor. — fill.)

1899—1901. (teljes) — — — 8 kor. — fill. (Tagoknak 6 kor. — fill.)

1898., 1902—1904. (teljes) — 4 kor. — fill. (Tagoknak 2 kor. 50 fill.)

1905. (teljes) — — — — 2 kor. 50 fill. (Tagoknak 2 kor. — fill.)

1904. I. és 1905. I. füzete — 1 kor. — fill. (Tagoknak — kor. 50 fill.)

Egyes füzetek — — — — — kor. 35 fill. (Tagoknak — kor. 25 fill.)

— Melléklet az 1896. évf. 5. füzetéhez — — — — — 20 fill.

— A szakosztály *Névkönyve* 1903-ra — — — — — 80 fill.

— Altenberger-Códex, 1885. — — — — — 1 kor. 50 fill.